

1923 - 1929 DÖNEMİNDE PARA VE KREDİ

Çağlar KEYDER*

1. GİRİŞ

Bu makalede 1923 - 1929 döneminde çeşitli ekonomik faaliyetlerdeki kredi durumunu inceleyeceğiz. Aşağıda görüleceği gibi para ve sermaye darlığı çok yaygın bir sorundu. Bu nedenle de yetersiz kredi hacminin farklı kesimler arasında dağılımı özel önem taşıyor ve ekonominin gelişme biçimini etkiliyordu. Öte yandan, bankacılık sektörü çok yüksek kâr hadleriyle çalışmaktaydı; ekonominin en hızlı gelişen sektörüydü. Bu nedenle de yerli sermaye açısından çekici bir faaliyet alanıydı. Aslında, Türk sermayesinin yabancı sermaye karşısında en başarılı olduğu sektör bankacılıktı. Hükümet de bu faaliyetin giderek yerli sermaye eline geçmesini etkin bir biçimde destekliyordu.

Önce, kredilerin neden ekonomide alışılmamış bir önem kazandığını inceleyeceğiz; daha sonra kredi kurumları olan bankaların kurumsal çerçevesine bakacağız; ve son olarak ekonomide kredilerin fiili dağılımını göstermeye çalışacağız.

2. PARA ARZI

Meta üreten bütün ekonomilerde paranın önemi bütün metaların ona göre ölçülebilip mübadele edilebildiği genel eşdeğer işlevini görmesidir. Kapitalist ekonomide artı değer in gerçekleşmesi bu mübadele edilebilirliğe dayanır. Hem imalatçı hem de tacir ellerindeki metaları para eşdeğerine çevirme ihtiyacındadır. İmalat ya da ticaret faaliyeti ancak kârların bu şekilde gerçekleşmesinden sonra sürebilir. Ne var ki, muamele hacmini belirleyen yalnızca satılma gücü değildir. Genel eşdeğerin, başka bir deyişle herkesçe kabul edilmiş mübadele aracının da varolması gerekir. Genel olarak ekonomik birimlerin satılma gücü toplam gelirdeki paylarıyla orantılıdır. Ancak, satılma gücünü meta

(*) Y. Prof. Dr., Ekonomi Bölümü, İdari İlimler Fakültesi, O.D.T.Ü.

mübadelesi yoluyla elde edilen düzeyin üstüne çıkararak bir mekanizma vardır. Bu mekanizma özellikle kapitalizmde önem kazanır. Bu, bankaların yarattığı bir satın alma gücü anlamına gelen kredi mekanizmasıdır. Bankaya borçlanarak, imalatçı, tacir ya da tüketici farklı türde ama yine de genel eşdeğerin bütün niteliklerine sahip bir para elde ederler. Hükümetin kanunla bastığı paradan başka, bankaların yarattığı ek bir para stoku daha vardır⁽¹⁾.

Kredi mekanizması parasallaşma ve bunun sonucunda para talebi artarken para arzının sabit kaldığı bir durumda ek bir önem kazanır. Çünkü bu durumda paranın muamelelerde gittikçe daha fazla kullanılması, yeni ihtiyaçları karşılayabilmek için ya tedavül hızında ya da para arzında bir artışı gerektirir. Devletçe çıkarılan paranın arzı artmadığı takdirde, banka parası ek arz olması nedeniyle önem kazanır. Bu ek paradan kimin yararlanacağına bankalar karar verdiklerinden, kredi politikası henüz parasallaşmamış sektörün farklı düzeylerde parasallaşmasını belirler. Bu yeni parasallaşma, prekapitalist sektörün kapılarının meta mübadelesine açılmasıyla gerçekleşir. Başka bir deyişle, meta üretimi ve mübadelesini getiren ticaret sermayesidir. Demek ki ekonomiye kapitalizmin girişinin mantığı, farklı düzeylerde parasallaşmanın da ticaret sermayesince sürdürülmesini gerektirir. Bu nedenle de banka parasının öncelikle ticaret amacıyla, ticaret sermayesine verilmesi gerekir.

1920'lerde Türkiye'deki parasal durumda, devlet bir para politikasını uygulamaya koyacak imkanlardan yoksun olduğu için, para sağlamadaki farklılıkların bankalarca denetlenmesi kolaylaşıyordu. Bir merkez bankası olmadığından, reeskont hadleri politikası düşünülemezdi; ayrıca Cumhuriyet hükümeti Osmanlı İmparatorluğu'ndan devraldığı kâğıt para hacmini sabit tutmayı kararlaştırmıştı. Bu nedenle, dönemimizin sonuna kadar devlet parası düzeyi sabit ve yetersiz kaldı. Böylece de, bankalar, banka parası yaratıp kullanarak kendilerinin yarattığı bir para politikasını görülmemiş bir serbesti içinde sürdürdüler.

Osmanlı Bankası'nın hiç bir zaman tam geçerli olmayan mahalli tedavüldeki kaimeleri dışında, imparatorluk döneminde kâğıt para kullanımı sınırlı kalmıştı. 1,2 milyon liraya ancak ulaşan Osmanlı Bankası kaimeleri bankanın gişelerinde altına çevrilebiliyordu⁽²⁾. Altın başlıca mübadele aracı olma özelliğini koruyordu. Bu altın paraların 60 milyon TL. değerindeki bir bölümü 19. yüzyılda darbedilmişti⁽³⁾. Osmanlı Bankası'nı resmi devlet bankası

yapan ve bu yabancı bankayı kâğıt para çıkarmaya tek yetkili kılan imtiyaz, hükümetin başka yollarla para arzını arttırmasını önlüyordu⁽⁴⁾. Böylece 1914'de savaş başladığında Osmanlı İmparatorluğu'nun para stoku Saray'ın bastığı altın ve gümüş (özellikle yirmi kuruşluk mecdiyeler) paralardan, Osmanlı Bankası kaimelerinden ve tacirler arasında serbestçe tedavül eden yabancı paralardan ibaretti.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla, kapitülasyonlarla birlikte Osmanlı Bankası'na verilmiş kısıtlayıcı imtiyaz da kaldırıldı. İttihat ve Terakki hükümetinin Alman müttefikleri arasında yetenekli maliyeciler de vardı. Bunlar hükümete kâğıt para çıkarmayı öğütlediler. Banknotlar, teorik olarak, Berlin bankalarında depolanmış altına çevrilebilecekti. Böylece 159 milyon liralık kâğıt para Almanya'da bastırılıp Savaş'ın sonuna kadar piyasaya sürüldü⁽⁵⁾. Ancak altın paralar da tedavülde kaldığından, kısa bir süre sonra yeni bir mübadele haddi ortaya çıktı; Savaş'ın sonuna doğru bir altın liranın değeri beş kâğıt liraya yükseldi⁽⁶⁾.

Savaşlar sırasında altının çoğu tedavülden kalktı, bir kısmı ticaret yoluyla Almanya'ya giderken, daha büyük bir bölümü de özel kişilerce saklandı⁽⁷⁾. Öte yandan, kâğıt paraların bir kısmı da, özellikle 1922 İzmir yangınında, tahrip olmuştu. Bazı tahminlere göre İzmir'de tahrip olan kâğıt para miktarı 30 milyon lirayı buluyordu⁽⁸⁾. Para tedavülünün ve özellikle kâğıt para tedavülünün ülkenin en çok parasallaşmış bölgelerinde yoğunlaştığı, İzmir'in ise İmparatorluğun ihracat merkezi ve en kozmopolit şehri olduğu düşünülürse, bu rakam pek şaşırtıcı sayılmaz. Yukarıda anlatıldığı gibi, Mütareke'yle birlikte Türkiye'nin büyük bir bölümü işgal edilmiş ve yabancı paralar yeniden tedavüle girmişlerdi. Böylece 1923'te Cumhuriyet'in devraldığı para stoku başta savaş sırasında çıkarılmış 130-140 milyonluk kâğıt para olmak üzere, 8-10 milyonluk madeni para⁽⁹⁾, ve önemi daha az olmakla birlikte halâ tedavül eden altın ve yabancı paralardan ibaretti.

Savaş enflasyonunu yaşamış ve milli prestijin paranın güçlü olmasını gerektirdiğine kuvvetle inanan Cumhuriyet dönemi liderleri sağlam bir maliyeye bel bağlamışlardı. Zaten 1925'te Osmanlı Bankası'nın devlet bankası—ve kâğıt para çıkarmakta tek yetkili olma imtiyazı 1935'e kadar uzatılmıştı⁽¹⁰⁾. 1923'le 1929 arasında para arzındaki tek değişiklik 1927'de yıpranmış paraların (Londra'da Delarue firmasının bastığı) yeni banknotlarla değiştirilmesi idi⁽¹¹⁾. Osmanlı Bankası bu görevi düzgün ve altı ay gibi kısa bir sürede yerine getirdiği için kendisini kutluyordu⁽¹²⁾.

Dönemin sonunda Türk kâğıt parası artık tek mübadele aracıydı. Özellikle ülkenin Batı bölgesinde, tacirler arasında tedavül eden yabancı paralar yurtdışına çıkmış, kalan altın da yalnız biriktirme amacıyla kullanılır olmuştu. Sadece, Arap dünyasıyla yasadışı ticaretin mahalli ekonomiyi büyük ölçüde etkilediği Güneydoğu'da, kâğıt para ikincil bir ödeme aracı, altına göre değeri her gün saptanan bir araç olarak kalmıştı⁽¹³⁾.

1920'lerde kâğıt para hacmi sabit kalırken, para arzının diğer ögesi, banka mevduatı, hızla artıyordu. Çek hesabı olmadığından, vadeli ve vadesiz tasarruf mevduatlarına verilen faiz oranları arasındaki fark % 1 veya % 2 kadardı. Vadesiz mevduata verilen faiz bankanın niteliğine ve coğrafi konumuna göre % 1 le % 4 arasında, vadeli mevduat faizi ise % 3 le % 6 arasında değişiyordu⁽¹⁴⁾.

Türk bankalarındaki yani Türkiye'de kurulu ve sermayenin çoğu Türk'lere ait bankalardaki mevduat hacmine ilişkin kesin rakamlara sahibiz. Yabancı bankaların mevduat rakamlarını bulmak ise daha güç. Yabancı bankaların yayınlanmış şube hesapları yok; ancak, sadece Türkiye'de faaliyetlerini sürdüren yabancı bankalar için yararlanılabilecek rakamları bulmak mümkün. Aşağıdaki tabloda Osmanlı Bankası ve Türk bankalarındaki mevduat toplamı verilmiştir.

TABLO : I¹⁵ (Milyon lira)

Yıllar	Türk Bankaları	Osmanlı Bankası
1924	16,7	
1925	52,5	
1926	44,3	
1927	63,3	127,6
1928	91,9	151,9
1929	133,5	

1928 yılında, Türkiye'deki on dört yabancı banka şubesinden sekizindeki mevduat toplamı 28,1 milyon liraydı⁽¹⁶⁾. Fransız sermayesine ait Selânik Bankası bu mevduatın yarısına sahipti. Osmanlı Bankası dışındaki yabancı bankalardaki toplam mevduatın 40 milyon lirayı aşmadığını tahmin edebiliriz. Bu tahminle birlikte, 1928'de toplam mevduat 284 milyon liraya ulaşır. Toplam

mevduattaki değişmenin vadeli mevduattaki artışa paralel olduğunu varsayarsak (vadeli mevduata ilişkin veriler mevcuttur), 1928 yılı rakamına göre aşağıdaki tablo ortaya çıkar.

TABLO : II¹⁷ (Milyon lira)

Yıllar	Vadeli Mevduat	Toplam Mevduat	Vadesiz Mevduat (Bakiye)
1924	5,8	73	67
1925	7,5	94	86
1926	10,3	129	119
1927	16,9	212	195
1928	22,5	284	251
1929	27,2	343	316

Şimdi toplam para arzını ve para arzı içinde banka parasının payını hesaplayabiliriz. (Kağıt para + madeni para toplamı 150 milyon lira olarak kabul edilmiştir.)

TABLO : III¹⁸ (Milyon lira)

Yıllar	Para arzı (kağıt para + vadesiz mevduat)	Banka parasının payı %	Para arzı (Kağıt para + bütün mevduat)	Banka parasının payı %
1924	217	31	223	33
1925	236	36	244	39
1926	269	44	279	46
1927	345	57	362	59
1928	401	63	434	65
1929	466	68	493	70

Para arzının iki tanımından hangisini kullanırsak kullanalım banka parası oranının giderek arttığı açıkça ortadadır. 1929'a gelindiğinde para arzının ancak % 30'u kağıt ve madeni paralardan oluşmaktaydı; arzın % 70'i ise bankacılık sektörünce denetleniyordu.

Bu dönemde para arzının iki kattan fazla artmış olması bir tedavül aracına olan ihtiyacın, bir ölçüde de olsa, karşılandığını gösterir. 1924'te kişi başına düşen devlet ve banka parası 18 lirayken 1929'da bu iki katma çıkmıştı. Aynı dönemde toplam üretim cari fiyatlarla 1204 milyon liradan 2073 milyon liraya yükselmiş, yani % 72 lik bir artış göstermişti⁽¹⁹⁾. Bu artışın para stokunun (kağıt para-madeni para) tedavül hızındaki artışla karşılandığı, banka parası hacminin büyümesinde açıkça ortaya çıkar.

Bankacılık sektörünün büyüyen banka parası stokunu nasıl yaratıp bölüştürdüğünü incelemeyen önce, bu sektörün kurumsal bileşimine bakalım.

3. BANKALAR :

Osmanlı İmparatorluğu'nda kendi hesaplarına çalışan sarraflar, tefeciler ve bankerler vardı. Bunlardan devlete borç para verenlere «Galata bankerleri» denirdi. 1849 yılında devlet, yakın zamanda basılmış kâğıt paranın değer kaybını önlemek için bu bankerlerden ikisinin kurduğu bir bankayı destekledi. Üç yıl sonra bu Konstantinopol Bankası kapanmış ve 1856'da Osmanlı Bankası kurulmuştu⁽²⁰⁾. Şirket Londra'da tescil edilmişse de asıl faaliyetini İstanbul'da sürdürüyordu ve İzmir'de bir şubesi vardı. Bu banka başlangıçta tamamen bir ticaret bankası olarak kurulmuş, ancak Saray kâğıt para basma işini de içeren istikraz hizmetleri görmesini isteyince, adını Bank-ı Osmani-i Şahane'ye çevirerek devlet bankası statüsünü kazanmıştı. Devlet bankası görevlerini almasına rağmen, Bank-ı Osmani-i Şahane ticaret bankası faaliyetlerini, ve imparatorlukta İngiliz ve Fransız yatırımlarındaki aracılık rolünü sürdürüyordu⁽²¹⁾. Yabancı sermayenin kurduğu daha küçük bankalar da vardı; özellikle bazıları Alman ekonomik nüfuzunu gerek ticaret gerek doğrudan yatırım yoluyla kolaylaştırmaya yönelikti.

İlk Türk bankası olan Ziraat Bankası 1888'de kuruldu. Sermaye olarak öşre yapılan % 1 lik ilave Banka'ya verilmiş, Banka'nın çiftçilere borç verip İmparatorluğun tarım üretimini geliştireceği düşünülmüştü⁽²²⁾. Ancak Banka'nın bu görevi bütünüyle yerine getirdiği pek söylenemez. Banka'nın fonlarından asıl yararlanan hep devlet olmuştu. Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar, Banka mevduat kabul etmedi ve tarımın finansmanına katkısı çok sınırlı düzeyde kaldı.

İmparatorluk döneminde bankaların başlıca faaliyeti kamu borçlarını düzenlemek ve aracılık etmek ve ülkedeki yabancı yatırımları yönlendirmektir. Bankalar, bağımsız ticaret işyeri olmaktan çok, çoğunlukla para sermayesinin, borçların ve Avrupa kaynaklı üretici sermaye yatırımlarının değerlendirilmesini kolaylaştırmak üzere kurulmuşlardır. Yani, klasik «finans kapital» tanımına uyuyorlardı⁽²³⁾. 1920'lerde ise, bankalar tam tersine, özellikle ticareti finanse ediyorlar ve özel kapitalist şirketlerin uzantıları olmaktan çok bağımsız bir biçimde hareket ediyorlardı.

Türk bankacılığının gelişiminde göze çarpan bir aşama 1909-1918 İttihat ve Terakki dönemidir. Bu yıllar arasında İstanbul'da 15 (beşi yabancı sermayeli), Anadolu'da ise 11 banka kurulmuştu⁽²⁴⁾. İstanbul bankalarının bütün bankacılık faaliyetlerinde bulunmasına karşılık, Anadolu bankaları ihracatta yabancı sermaye hakimiyetiyle rekabet imkanları sağlamaya yönelik mahalli tacir örgütleri niteliğindeydiler. Ticari ürün yetiştiricileri ve tacirler ihracatta bir dayanak noktası kazanmak üzere, küçük üreticiyi yabancı tek alıcı şirketlerden kurtarmak için mahalli kredi piyasasında denetimi ellerine geçireceklerini umuyorlardı⁽²⁵⁾. Savaş sırasında —hem Fransız ve İngiliz sermayesinin ülkeyi terk zorunda kalması, hem de tarım fiyatlarının artması nedeniyle— bol kâr getiren bu küçük ölçekli mali girişimlerin daha sonra kalıcı faaliyetler olmadığı görüldü.

İstanbul'da kurulan bankalar, İttihat ve Terakki'nin bilinçli bir şekilde yerli burjuvazinin gelişimini teşvik politikasının ürünüydü. Bunların içinde en önemlisi olan İtibarı Milli Bankası'nı hükümet açıkça destekliyordu. Banka hisselerinin sekizde biri Maliye Nezaretince satın alınmıştı; geriye kalan hisseler de sadece Osmanlı uyruklarına satılacaktı⁽²⁶⁾. İttihat ve Terakki döneminin bu yarı-resmi bankası, daha sonra 1927'de, Cumhuriyet Türkiye'sinin yarı-resmi bankası olan İş Bankasıyla birleşecekti.

Savaş yıllarındaki başka bir gelişme de Alman, ve Avusturya-Macaristan bankalarının şubelerinin yaygınlaşmasıydı. Merkez devletleri Türkiye'nin dış ekonomik ilişkilerinde hakim bir rol kazanınca, bu devletlerin bankaları da ilişkinin mali yönünü idare etmek amacıyla İstanbul'a yerleştiler. Merkez devletleri savaş kaybedince, Mütareke ve işgal dönemlerinde ittifak devletleri banka şubelerinin geri döndüğü görüldü. İşte bu dönemde Credit Lyonnais, Banque de la Seine gibi Fransız bankalarının ve American Express Company'nin İstanbul şubeleri açıldı.

Cumhuriyet bu karmaşık mirası devralmıştı. 1924'te 17 yabancı banka, o yıl bağımsız bir şirket olan Ziraat Bankası, İtibar-ı Milli Bankası ve çoğu önemsiz büyüklükte 16 Türk bankası daha vardı⁽²⁷⁾.

Mevduat ve muamele açısından en büyük banka Osmanlı Bankası'ydı. 1924 yılında Banka'nın çoğu Türkiye'de ve diğerleri de Filistin ve Mısır'da olmak üzere 30 şubesi vardı⁽²⁸⁾. Diğer iki önemli yabancı banka ise Selanik Bankası ve Türkiye Milli Bankası'ydı. Osmanlı Bankası, İngiliz - Fransız ortak girişimiydi; Selanik Bankası ise Fransız sermayesince denetleniyordu. Türkiye Milli Bankası 1908'de Sir Ernest Cassel öncülüğündeki bir İngiliz grubunca kurulmuştu. Bu bankanın, giderek Fransız sermayesinin hakiyetine giren Osmanlı Bankasıyla rekabet edeceği düşünülüyordu⁽²⁹⁾. Savaş yıllarında etkin olup, daha sonra şubelerini kapatan Alman bankaları, Cumhuriyet kurulunca şubelerini yeniden açtılar. Deutsche Palästina Bank faaliyetlerine ara vermemişti; önemce daha büyük Deutsche Bank ise İstanbul şubelerini 1 Ocak 1924'te yeniden açtı⁽³⁰⁾.

Alman çıkarları sahneden hiç çekilmemişlerdi. 1924'te Ziraat Bankası'nın genel müdürü Deutsche Bank'ın eski müdürlerinden biriydi. İttifak kuvvetlerinin zaferinden sonra ülkeyi terketmiş olan bu Alman maliyecisi, yeniden göreve getirilmek için Eylül 1923'te Ankara hükümetine başvurdu. Fransız dışişleri, Almanlar'ın «böylesine önemli bir görevi» elde etmelerini önlemek için çalışmaya koyuldu. Ankara'daki Fransız diplomatları bir Fransız banker (Credit Foncier'nin eski müdürlerinden biri) için kulis yaptılar. Ancak görev Almanlar'da kaldı⁽³¹⁾.

Alman bankerlerinin bu başarısının ardından yeni bir darbe geldi. Almanlar artık hisselerinin % 40'ı hükümete ait olan İtibar-ı Milli Bankası'nın yönetimini, Osmanlı Bankası'nın resmi banka statüsünü elinden almak umuduyla, ele geçirdiler. Beş milyon liralık bir kredi açarak, Deutsche Bank Türk bankalarından birine daha eski müdürlerinden birini müdür olarak yerleştirdi⁽³²⁾. Böylece, Deutsche Bank Ergani bakır madenlerinin işletme hakkını, madenlere demiryolu yapmak ve işletmek hakkıyla birlikte, sağlamış oldu. Bu imtiyaz kısa bir süre önce İtibar-ı Milli Bankası'na verilmişti.

Ocak 1925'e gelindiğinde, Deutsche Bank İzmir'de şubeler açmış, ve başka bir Alman mâli girişimi, Deutsche Orient Bank «Türkiye ve Almanya arasındaki ticareti arttırmak amacıyla»⁽³³⁾,

yine İzmir'de şubeler açarak Türkiye'ye gelmişti. Fransız Elçiliği Alman bankalarıyla rekabetin imkansızlaştığını bildiriyordu. Alman bankaları çok iyi koşullar önererek riskin çoğunu kendilerine kredi açanlardan kendi üstlerine alıyorlardı⁽³⁴⁾. Böylece, özellikle Türk ithalatçıları kendilerine çekiyorlardı.

Alman bankaları önem kazanırken Osmanlı Bankası, ismindeki «Şahane» sıfatını kaldırdı ve Cumhuriyet hükümetiyle banknot basma imtiyazına sahip tek banka olmak üzere, resmi devlet bankası statüsünü uzatan bir anlaşma imzaladı. Banka, buna karşılık hükümete beş milyon liralık bir borç verecek ve Ziraat Bankası'na iki milyon lira yatıracaktı⁽³⁵⁾. Ne var ki, hükümet Osmanlı Bankası'nı günün ihtiyaçlarına uygun bir resmî banka olarak görmüyordu. Sürekli olarak, ticaret bankaları, ve 1927'den sonra da, bir devlet bankası kurma formülleri peşindeydi⁽³⁶⁾.

1923 - 1929 yıllarında İttihat ve Terakki döneminde başlamış bir hareketin sürdüğü de görüldü: küçük sermayeli mahalli tüccar bankalarının kuruluşu. İstanbul ve Ankara dışında 24 banka vardı⁽³⁷⁾. Bu bankaların bünyesinde büyük toprak sahipleriyle mahalli tacirler biraraya geliyor ve gerek ihracat tarımı gerek dış ticaretin mahalli uzantıları gibi ticaret faaliyetlerinin kredi ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliyorlardı. Cumhuriyet'ten önce mahalli bankalar yabancı tacirlerle Rum azınlıkların kredi piyasasındaki tekeliyle rekabet etmek istemişlerdi. Savaşlar ve nüfus mübadelesi sonucu para piyasasında doğan boşluk mahalli Türk sermayesine çekici yatırım imkânları açmıştı. Toprak sahipleri, tacirler ve çoğu zaman bölge milletvekillerini banka kurmak için biraraya getiren işte bu tür beklentilerdi. Ankara'yla ilişki büyük önem taşıyor ve bunu da milletvekilleri sağlıyordu.

1928'de bu mahalli bankaların toplam mevduatı 3 milyon lirayı geçmiyordu; bankacılık sektörünün ödenmiş sermayesindeki payları ise bankaların toplam mevduatındaki paylarından daha fazlaydı⁽³⁸⁾. Tefeciliğin hakim olduğu yerlerde örgütlü kredi piyasası kurmadaki önemleri, ne kadar yetersiz olsa bile, inkar edilemez. Ancak bu bankaların hepsi başarılı olmadı. 1929'a kadar faaliyetlerini sürdürebilenlerin çoğu 1930'ların buhranını ve gelişen milli bankaların rekabetini savuşturamadı⁽³⁹⁾.

Cumhuriyet döneminde daha önemli bir gelişme, Ankara hükümetinin himayesiyle milli bankaların kurulmasıydı. Hükümet yabancı bankalarla ülke çapında rekabet edebilecek büyük ölçekli bankalar kurmaya girişti. Bu girişimler için gerekli sermaye ya

yüksek bürokratların ikna ettiği büyük tacirlerin biraraya gelmesiyle sağlanıyor ya da doğrudan devlet bütçesinden karşılanıyordu. Dönemin sonuna kadar hükümetin banka sektörüne olan ilgisi azalmadı ve milli banka kurma girişimleri aynı hızla sürdü.

Kasım 1923'te, Cumhuriyet'in ilanı üzerinden daha bir ay geçmeden, Ticaret Vekaleti'ne «tahrip olmuş bölgelerin imarı için bir imar bankası kurma»⁽⁴⁰⁾ yetkisi veren bir kanun yürürlüğe girdi. Bu kanunun dolaylı sonucu olarak 1924 Ağustosunda İş Bankası kuruldu. Cumhurreisi'nin himayesinde hisseleri ünlü tacir ve milletvekillerine satılan, eski iktisat vekilince yönetilen banka, kuruluşundan başlayarak resmi ayrıcalıklardan yararlandı. 1924'te iki şubeyle işe başlayan bankanın şube sayısı 1929'da 28'e çıktı. 1925'le 1929 arasında kendi fonları üzerinden ortalama % 36 kâr etti. 1929'daki mevduatı, Türk bankalarındaki toplam mevduatın üçte biri kadardı; 1930'da mudi sayısı 33466'yı bulmuştu⁽⁴¹⁾.

1927'de İtibar-ı Milli Bankası, gerçekte yutulma anlamına gelen bir birleşmeye zorlandı. Bunun nedeni İş Bankası'nın, alışılmışın üstünde kredi vererek, istikrarsız bir mali duruma girmediydi. İtibar-ı Milli Bankası'ndan «mühim kıymetler tedarik edilerek acil meselelerin halli»ne gidilecekti⁽⁴²⁾. Öte yandan İtibar-ı Milli Bankası'nın İş Bankası'na katılacağına bunun tam tersinin olmaması için de hiçbir görünür neden yoktu. İtibar-ı Milli Bankası daha büyük sermayeye sahipti ve ticaret çevreleri karşısında durumu daha yerleşikti. Ancak verilen karar salt ekonomik bir hesaplamadan çok Ankara hükümetinin İttihat ve Terakki'nin ekonomideki son izlerini silme hareketi olarak yorumlandı. İş Bankası Ankara resmi çevrelerinin kendilerini ve ülkeyi rakip bir mirastan kurtaran «gözde evladı»ydı.

İş Bankası'nın tüm başarısı hükümetin açık desteğine dayanıyordu. Türk işadamları bu bankayı tercih etmeye zorlanıyorlardı⁽⁴³⁾. Mahalli gazetelerde, Samsun'daki Fransız konsolosuna göre «muhtemelen Ankara'nın telkin ettiği»⁽⁴⁴⁾, Türk bankalarında mevduat açma kampanyaları başlatılıyordu.

Devlet himayesindeki tek mali kurum İş Bankası değildi. 1925'te hükümet özellikle devlete ait imalat şirketlerine kredi vermek amacıyla Sanayi ve Maadin Bankası'nı kurmuştu⁽⁴⁵⁾. Bankanın uzun vadeli kredi vermek zorunda olduğu 11 şirket vardı. Sanayiye uzun vadeli kredi veren tek kurum olmasına rağmen, faaliyetleri önceden saptanmış müşterilerle sınırlıydı; resmi mevduatın küçük bir bölümü bu bankaya gidiyordu. Devletçilik dönemin-

de bu banka devlet sektörünün en önemli yatırım bankasına dönüştürüldü.

Gerçekleşen başka bir hükümet projesi de, ipotek kredisinde uzmanlaşmak üzere kurulmuş Emlak ve Eytam Bankası'ydı. Orta ölçüde başarılı olan bu banka 1929'da Türk bankalarındaki mevduatın % 5 kadarını toplayabilmişti. Başlıca faaliyeti Ankara'daki kamu inşaatlarına fon sağlamaktan ibaretti⁽⁴⁶⁾.

Gerçekleşmeyen, hayal dolu projeler de vardı. Örneğin 1926'da ekonomideki kredi darlığını ve bu darlığın yarattığı sorunları incelemek üzere yaptığı bir gezi sonrasında ticaret vekili yeni bir milli kredi bankası projesini açıkladı. Bütün özel servetler %10 oranında vergilendirilip, elde edilecek fonla kredi sorununu çözümlenecek ve «bankacılıktaki ecnebi hakimiyetini defedecek» büyük bir banka kurulacaktı⁽⁴⁷⁾. Proje İstanbul çevrelerinde alayla karşılanmasına rağmen Ankara'da en az bir ay ilgi topladı. Yine 1933'te basın hükümetin 90 milyon lira sermayeli büyük bir banka kurmayı planladığını haber veriyordu⁽⁴⁸⁾. (Sonunda 1933 yılında Merkez Bankası kurulduğunda sermayesi 10 milyon liraydı, 1927'de İş Bankası'nın ödenmiş sermayesi ise 2 milyon liraydı). Bu banka hükümetin üstlendiği kamu hizmetlerini finanse edecek ve hisseleri belediyelere, devlete ve diğer bankalara ait olacaktı.

Hükümet özellikle bir merkez bankası kurma çabasında ısrarlıydı. Türkiye devlet bankası olacak bu bankanın kuruluş projelerinin hepsinde yabancı finansman öngörülüyordu. 1928 yılında çeşitli Amerikan bankerleriyle, Amerikan maliye gruplarının (Marcus Peich, Kuhn Loeb, American Oriental Bankers Corporation, (çeşitli bankaları temsil eden uluslararası bir konsorsiyum)) bir merkez bankası kurulması için İş Bankası'na 30 milyonla 60 milyon dolar arası kredi açması için müzakereler yapıldı⁽⁴⁹⁾. 1929'da Alman bankalarıyla müzakereler yapıldı ve bir devlet bankası kurma imkânlarını araştırmak üzere Alman uzmanları çağrıldı⁽⁵⁰⁾. 1933'te Merkez bankası kanunu çıkarıldığında, bu banka çok daha küçük ölçekli olmasına rağmen, kısmen yabancı sermaye tarafından finanse edilmişti⁽⁵¹⁾.

Bütün bu çabalara Türk işadamlarının kredi sağlamada çektikleri güçlükleri açığa vurmaları üzerine girilmişti. Sorun yabancı bankaların kredi verirken Türk işadamlarına karşı ayırım yapmaları değildi. Genel bir kredi darlığı vardı ve bankalar borç verecekleri kişileri alışılmış bankacılık ilkelerine göre seçebiliyorlardı. Büyük firmaları temsil eden ve arkalarında sağlam teminat

bulunan yabancı tacirler tabiatıyla tercih ediliyorlardı. Türk imalatçıların şansını, Türk tüccarından çok daha azdı. Sermayenin genel olarak kıt olduğu bir durumda sanayiciler uzun vadeli borç veren yatırım bankalarına ihtiyaç duyuyorlardı. Öte yandan bankerler riski belirsiz uzun vadeli önerilere karşı kısa vadeli borç vermeyi tercih ediyorlardı. Sanayi uzun vadeli ihtiyaçlarını karşılayacak bir banka sanayicilerin sürekli talebiydi; 1923 İzmir İktisat Kongresi'nden 1930 Sanayi Kongresi'ne kadar şikayetler ve talepler aynıydı.

Ne var ki, hükümetin çabaları imalatçıların taleplerini karşılayacak yönde değildi. Sanayi ve Maadin Bankası'nın faaliyetleri sadece devlet sektörüne yönelikti ve bu nedenle özel sektör imalatçıların değil hükümetin ihtiyaçlarına cevap veriyordu. İpotek karşılığı kredi vermesi gereken bir başka devlet bankası da yeni başşehirdeki hükümet inşaatlarını finanse ediyordu. Yabancı bankalar ise, emlak mülkiyeti ve miras hukukundaki belirsizlikler nedeniyle ipotek değeri şüpheli bir kıymet olduğundan, gayri menkul üzerinden kredi vermeye çekiniyorlardı⁽⁵²⁾. Öte yandan İş Bankası, kuruluşundan itibaren yüksek kâr ilkesine göre yönetildiğinden, mevcut koşullar altında bu kısa vadeli ticareti kredi vermekle eşanlama geliyordu. Ziraat Bankası 1924'te anonim şirket haline getirildikten sonra, genel bankacılık işlerini faaliyet alanına katmıştı. Dönemimizde, tarıma ilişkin faaliyetleri azalırken, ticari faaliyetleri arttı.

1920'lerde Türk bankaları, genel olarak başarılı olmalarına rağmen, yabancı bankaların yerini köklü bir biçimde almadılar. Yeni kurulan İş Bankası ve dönüştürülmüş şekliyle Ziraat Bankası artan miktarda mevduat çekmeye başladı. 1924'ten 1929'a kadar Türk bankalarındaki mevduat sekiz kat arttı ve toplam mevduatın % 40'ına ulaştı⁽⁵³⁾.

Dönem boyunca yabancı bankaların mevduat çekmeye genel olarak fazla uğraşmadıkları izlenimi ortaya çıkar. Örneğin, bir Fransız konsolosu, «eğer başka amaçları olmasa bugün Türk bankalarının müşterisi olacağı»nı, çünkü Türk bankalarının müşterilerine daha iyi hizmet götürdüklerini bildiriyordu⁽⁵⁴⁾.

İngiliz ve Fransız bankacılık çevreleri savaştan sonra İstanbul'un ticari statüsünün canlanacağını ummuşlardı. Bu şehrin savaş sırasında Rusya ve Romanya ticaretindeki merkezî konumunu koruyacağına inanmışlardı⁽⁵⁵⁾. Ne var ki, bu beklentileri doğru çıkmadı. Romanya bankaları savaştan sonra İstanbul'u terketti-

ler; diğer yabancı bankalar da Türkiye'deki şubelerine yatırım yapmaya pek istek göstermediler. Ayrıca hükümet de Türk bankalarındaki mevduat artışında etkili olmuştu; bu etki özellikle hükümetin İş Bankasını kurup halka Türk bankalarına para yatırması için örtülü baskı yapmasıyla gerçekleşmişti.

Yabancı bankaların görece bir gerileme içinde görülmelerinin nedeninin dış ekonomik ilişkilerin değişen yapısında bulunabileceği öne sürülebilir. 19. yüzyılda dış ticareti arttırıcı altyapı yatırımları büyük sermaye gerektiriyordu. Genellikle bu yatırımlar bu miktarları sağlayabilecek bankalarca finanse ediliyordu. Öte yandan dönemimizde, doğrudan yabancı yatırımlar daha küçük ölçekli ve imalat sektörüne yönelikti. İhracat ürünleri yetiştiren bütün bilinen bölgeler ise zaten limanlara bağlanmış ve meta üreten sektörün genişletilmesi bir hükümet politikası haline gelmişti. Bu nedenle yabancı sermaye halen harekete geçirilmiş ticaret potansiyelinin kullanılmasında yoğunlaşmıştı. Örneğin, Adana bölgesinde, İtalyan pamuk ticaret şirketi SITMAC'ın başarısı üzerine Banco di Roma iki şube açmayı planlıyordu⁽⁵⁶⁾. Alman bankalarının Almanya'yla ticareti arttırmakta etkin bir yerleri olduğundan ise daha önce söz etmiştik.

Aslında 1920'lerde hem yerli hem de yabancı bankaların faaliyeti öncelikle dış ticarete yönelikti. Bu nedenle Türk bankacılığının gelişmesiyle bağıntılı özlü değişimler gözlemek zor. Amerikan ticaret ataşesinin 1924'de yazdığı gibi,

İmalatçıların olmadığı bir ülkenin bütün hayatını oluşturan ithalat ve ihracat, kamu hizmetleri girişimlerine yönelmemiş bankaların bütün sermayesini meşgul eder. Daha gelişmiş devletlerde olduğu gibi bankacıların faaliyetlerini bütün ülke çapına yaymalarını sağlayacak nedenler yoktur..... Yabancı bankalarla başarıyla rekabet edecek ölçekte bir yerli bankacılığın gelişmesi dışında hiçbirşey bu durumu değiştiremez⁽⁵⁷⁾.

Yerli bankacılık gelişti ve yabancı bankalar karşısında belirli bir ilerleme gösterdiyse de faaliyet alanı yabancı bankaların tercih ettiğiyle, aynıydı: «ithalat ve ihracat». Denetlenmeyen bir pazarda kâr peşinde koşan bankaların önünde başka bir şık yoktu. O halde, millî bankacılık hareketinin ticaret sektöründeki rekabetin bir uzantısı olduğu sonucu çıkarılabilir. Yerli tacirler ticarete gerçekleşen kârdan daha büyük bir pay alabilme mücadelelerinde kendilerine borç verecek kredi kurumlarına ihtiyaç duydu-

yorlardı. Milli bankacılığın gelişimi bu ihtiyaca bir ölçekte cevap vermiş ancak yabancı bankalarla özdeşleşen gelişme şekli üzerinde hiçbir etkisi olmamıştı.

4. KREDİ :

Kredi veren kaynaklardan, şimdiye kadar para sermayesinin örgütlü kesimini tartıştık. Para sermayesinin tefecilikle uğraşan gayri resmi kesimi tarım sektöründe hakimdi ve hem ticaret sermayesi hem de örgütlü para sermayesiyle sıkı sıkıya eklemlenmişti. Ekonomide, kredi üç örgütlenme biçiminden de, bankalardan, tacirlerden ve tefecilerden kaynaklanıyordu.

Örgütlenmeleri açısından farklı olan bu biçimler, sermayelerinin değerlendirme süreci yoluyla ilişki içindeydiler. Bankaların parayı harekete geçirmeleriyle sermayenin devri başlar. Para tacirlere kredi olarak verilerek daha sonra kârla satılacak metallerin satın alınmasında kullanılır. Bu kârın bir bölümü ödünç alınan miktarın faizi biçiminde bankalara geri dönecektir. Banka ya da tacir, ayrıca —tacirlerden— üretimi sürdürmede gerekli sermaye ve cari girdileri satın alacak üreticilere kredi açabilirler. Üretici sermaye üretim süreci yoluyla değer kazanır. Ürün pazarda gerçekleştiğinde —tacire satıldığında— üretici kâr elde ederek bunun bir bölümünü borcuna karşılık faiz olarak verir. Tacir ve üreticinin rolleri ayırıldığında, banker, avans verip bekleyerek faiz; tacir ucuza satın alıp pahalıya satarak kâr ve üretici girdilerinin değeri ürün (çıktı) değerinden az olduğundan kâr elde eder. Ne var ki, üretici, bankerden borç alıp ürününü teslim vadiyle kendisine kredi veren tacirle karşı karşıyaysa, bu rollerin sınırlarının ayırıldılması güçleşir. Üretici açısından tacir hem ticaret sermayesi hem de para sermayesi rolünü oynar. Tacirin kârı, sonuçta faiz ve ticaret kazancının bir karışımı olur. Öte yandan, para sermayesi de, örgüt şebekesini genişletebilmesi halinde, üreticinin fon talebinin ortaya çıkardığı potansiyel kârı sızdırabilir. Ancak bankaların uymaları gereken kurumsal zorunluluklar ve örgütlü para piyasasının üreticiye kapalı olması ikili bir para piyasası ortaya çıkarır.

İki piyasadaki kredi koşulları birbirinden çok farklıdır. Farklı türde teminat ve müeyyideler uygulanır. Böylece iki pazar varlıklarını yanyana sürdürürler; hem bankalar hem de tefeciler vardır, ama iki piyasa belirli ölçüde eklemlenmiş durumdadır. Tefecilerin sağladığı fonların kaynağı bazen örgütlü para piyasasından elde edilmiş olabilir. Bu borcun geri ödenmesi daima üretici-

nin ürününün pazara sunulmasını, yani paraya çevrilmesini, bu nedenle de tacirin müdahalesini gerektirir.

Bankalar ise ödünç verilebilir fonlarını çoğu zaman tacirlerden sağlarlar. Mahallî bankaların sermaye kaynağının büyük ölçüde mahallî tüccardan geldiğini söylemiştik. İş Bankası ilk sermayesini on dört zengin tacirden sağlamıştı⁽⁵⁸⁾. Yabancı bankaların ilk sermayesi doğrudan yabancı yatırımlardan sağlanıyordu; ancak cari fonları —mevduat ve sermayeye çevrilmiş kazanç— tacirlerle yaptıkları işlerden gelmekteydi. Tasarrufun ezici bir bölümünün kıymetli maden biriktirilmesi biçiminde yapıldığı bir toplumsal formasyonda, banka mevduatı tüketicilerden çok iş çevrelerinden kaynaklanıyordu. Toplam mevduat içinde vadeli mevduat payının düşüklüğü bankaların cari fonlarının iş çevresinden geldiğinin başka bir göstergesidir⁽⁵⁹⁾. Ticari faaliyete daha çok eğilimli olan yabancı bankalar Türk bankalarından daha küçük hacimde vadeli mevduata sahiptiler⁽⁶⁰⁾. Bu durumda, tacirlerin cari hesapları banka fonlarının başlıca kaynağıydı.

İki para piyasası ve ticaret sermayesi arasındaki akımlara rağmen, örgütlenme biçimlerindeki farklılık sürüyordu. Şimdi, bu kesimlerin her birindeki kredi koşullarını inceleyelim.

4.1. Banka Kredisi : Yabancı bankalar başlangıçta Türkiye'ye belirli projelerin tamamlanması amacıyla gelmişlerdi. Giderek bütün bankacılık faaliyetlerinde bulunan ticaret bankalarına dönüşmelerine rağmen, yerli banka haline gelmediler. Amerikan ataşesinin belirttiği gibi «ülkeyle genel olarak çok az ilgili, kendi işyerlerine bile nadiren sahip ve üstelik mahallî işlere girişmekte çok çekingendiler»⁽⁶¹⁾.

Bu çekingenlik kısmen kanuni ortamın belirsizliğinden ileri geliyordu. Türk hükümeti yabancı sermayeye karşı doğrudan tedbirlere başvurmamakla birlikte, kapitülasyonları kaldırmıştı ve yabancıların yaptıkları işler artık Türk hukukunun yargı yetkisine girmişti. Bu yeniden kuruluş döneminde, özellikle mülkiyet konusunda, hangi kanunların uygulanacağını saptamak çok zordu. Üstelik, yatırım temsilcileri işlevini gördükleri zaman yabancı bankaların normal olarak sahip olduğu desteklere, yani banka kanunu, reeskont işlemleri, ve kısa vadeli hükümet tahvillerine, gerek duymamışlardı. Türkiye'nin iktisadi politikası bu güvencelerden hiçbirini sağlamıyordu. Üçüncü olarak yabancı bankalar, bütün yabancı yatırımlar gibi, Türk parasının değer kaybının doğuracağı muhtemel zararlardan kendilerini korumak zorundaydılar.

Bu nedenlerle, yabancı bankalar ortak bir amacı «her muamelede sermayenin dönüş hızının yüksek olması» amacını paylaşıyorlardı⁽⁶²⁾. Yurtdışından sağlayabilecekleri kredileri kullanmak yerine, kuruluş sermayelerine ve Türkiye’de elde ettikleri fonlara dayanıyorlardı. Yabancı para borç verdiklerinde ödemenin yine yabancı parayla yapılması gerekiyordu; ama borç alacak olanlar para değerindeki kaybın riskini üstlenmekte isteksizdiler. Yabancı bankalar ellerindeki Türk lirası fonlarını bile borç vermeyip liranın değer kaybına karşı yabancı paraya çeviriyorlardı⁽⁶³⁾. 1925’te Maliye Vekaleti, bu bankalara nakit fonlarını müşterilere kredi olarak verme yerine yabancı paraya çevirmeye devam ettikleri takdirde, halktan mevduatlarını çekmelerinin isteneceği ve yabancı para muamelelerinin kısıtlanabileceğini bildirdi⁽⁶⁴⁾. Bu şekilde Fransız ve İngiliz bankaları Türk işadamlarına verecekleri kredileri kısıtlamakla suçlanıyordu.

Yabancı bankalar ise Türk işyerlerinde düzgün muhasebe kayıtları tutulmadığı için kredi güvenilirliğinin saptanmasının güç olduğundan yakınıyorlardı⁽⁶⁵⁾. Bu nedenle de, mal rehini gibi sağlam teminat karşılığında, ya da en tanınmış tacirlere kredi vermekteydiler⁽⁶⁶⁾. Kredi kıt olduğundan, bankalar müşterilerini seçebiliyorlar ve yüksek faiz hadleri kazanabiliyorlardı. İşadamlarının bankalarla ilişkilerinde dikkatli olmaları gerekiyordu.

Bu durum 1925’ten sonra biraz değişti. İş Bankası 1924’te kurulmuş ve ticari faaliyetlere istekle başlamıştı. Ziraat Bankası bir ticaret bankasına dönüşerek tacirlere borç vermeye başlamıştı. Türk Sanayi ve Ticaret Bankası İstanbul’da kurulmuş ve kurucusu Türk işadamlarını destekleme niyetinde olduğunu açıklamıştı⁽⁶⁷⁾. Aynı zamanda Alman bankaları Türkiye’de şube açmaya başlamışlardı. Bu gelişmeler yeni bir «saldırgan bankacılık» atmosferi yarattı. Alman bankalarının çok iyi koşullarla ödünç para verdikleri bildiriliyordu⁽⁶⁸⁾. Bir Fransız Konsolosu, İş Bankası’nın Türk tacirlerini borç fonlarla iş yapmaya zorladığını iddia ediyordu⁽⁶⁹⁾. Ziraat Bankası sermayesini ticaret bölgelerindeki yeni şubelerine tahsis etmişti⁽⁷⁰⁾. Bu gelişme, eski yabancı bankalarda hüküm süren daha tutucu uygulamalardan bir kopuş demektir. Alışılmış bankacılık kuralları açısından doğru olmayan riskleri aldıklarından, Türk bankaları cüretkar olmakla eleştiriliyordu. Samsun’daki Fransız Konsolosu «uyguladıkları sistem Avrupa görüşü açısından pek bankerce değil» sonucuna varıyordu⁽⁷¹⁾.

1925 yılında kredi ve ticaret faaliyetlerinde bir artış görüldü. Özellikle pamuk yetiştiren Çukurova bölgesinde, gerek tacirler ge-

rek üreticiler, faaliyetlerini genişletmek için borç alıyorlardı. Karadeniz bölgesindeki tütün ve fındık üreticileri de borç verilebilir fonlardaki beklenmedik artışın beslediği iyimser beklentiler içine girmişlerdi⁽⁷²⁾. Ticaret hacmindeki artış ve Türkiye'nin ihraç ürünleri fiyatlarının yükselmesi bu beklentileri haklı kılıyordu. Ne var ki, 1926'da iyimser görüşler aniden yön değiştirdi. Pamuk ve tütün fiyatları düştü. Tacir ve üreticilerin elinde makul bir kârla satılamayacak stoklar kaldı. Bu durum İstanbul'daki ithalatçıları da hemen etkiledi. Gelirlerin hızla düşmesiyle, mallarını ülkenin iç bölgelerinde satamaz duruma geldiler⁽⁷³⁾. Bu durumun bir sonucu da borçların zamanında ödenememesi oldu. Örneğin, faaliyetlerini büyütmek için tarlalarını ipotek ettirmiş pamuk üreticilerinin (1926 Kasım'ında) tohum bulmaya bile yetecek paraları yoktu⁽⁷⁴⁾.

Sonuçta, bankalar daha ihtiyatlı davranmaya başladı. 1927 yılı Mart'ında, «sadece sağlam teminat karşılığı» borç verdikleri bildiriliyordu⁽⁷⁵⁾. 1928 ve 1929'da da bu durum sürünce özellikle çiftçiler tefecilere başvurmak zorunda kaldılar⁽⁷⁶⁾. Bankalardan borç alabilen işadamları böylece banka kredisi piyasasıyla gayri resmi para piyasası faiz hadleri arasındaki farktan yararlanarak yüksek kazanç sağlıyorlardı⁽⁷⁷⁾.

1927'de banka kredilerinin yıllık ortalama düzeyi, tahminen 320-350 milyon lirayı bulmuştu⁽⁷⁸⁾. Bu miktarın üçte birden fazla bir bölümü Türk bankalarınca verilmişti. 41 milyon lirayla Ziraat Bankası en yüksek paya sahipti; İş Bankası 32 milyonla ikinci sırayı alıyordu⁽⁷⁹⁾. Kredinin çoğu yabancı bankalarca verilmişti. Tek başına Osmanlı Bankası'nın verdiği kredi 177 milyon lirayı, ya da toplam banka kredilerinin yarısından fazlasını buluyordu⁽⁸⁰⁾.

Kredilerle mevduatın paralel bir gelişme gösterdiğini varsayarsak, yıllık banka kredileri miktarının 1924'te 100 milyon kardan, 1929'da 400 milyon lira civarına arttığını tahmin edebiliriz. Bu rakamlar sadece büyüklükler hakkında kaba bir fikir veriyor. Türk bankalarının bu rakamlardaki paylarının da artmış olması gerekir: 1924'te dörtte birin altından, 1929'da üçte birin üstüne bir artış.

İMALAT SEKTÖRÜNE VERİLEN BANKA KREDİLERİ :

Kısa vadeli ticari krediler banka kredilerinde ön sırayı alıyordu. Sanayiye, resmi Sanayi ve Maadin Bankası dışında, yatı-

rım kredisi veren bir kuruluş olmadığından söz etmiştik. İmalatçılara verilen kısa vadeli kredilerin koşulları tacirlerinkiyle aynıydı. Ancak bu tür kredi sadece döner sermayeyi takviye etmekte kullanılabiliyordu⁽⁸¹⁾. İmalatçılar durumdan şikayetçiydiler ve imalat sektörüne kredi verecek bir kurumun oluşturulacağını ümit ediyorlardı. 1930 sanayi kongresinde bölge raportörleri aynı formülü tekrarlayıp durdular: «Bölgemizde imalatçı kredisi mevcut değildir. Bir sanayi bankasının kurulması büyük ehemmiyeti haizdir... Hususi imalat kendi kaynaklarına dayanmak mecburiyetindedir.... Milli bankalar senetleri iskonto etmek yoluyla küçük bir yardımda bulunmaktadır....»⁽⁸²⁾ Bazı bankalar imalatçı firmaların para çekebilecekleri cari borç hesabı biçiminde kredi veriyorlardı. Yine de «bankalar bir ya da iki hafta evvel haber vererek çekilen paranın geriye ödenmesini talep edebildiklerinden bu kredilerden faydalanmak imkansızdır. Bu sebeple imalatçı bu meblağı ödemeye daima hazır olmak mecburiyetindedir. Böyle bir kredi sadece acil bir ihtiyaca cevap verebilir ve hemen geri ödenme mecburiyeti vardır.»⁽⁸³⁾

Kredi imkanlarının varolmaması nedeniyle, ihtiyaç anında işletme sermayesinin kalmamasından korkan imalatçılar bütün paralarını sabit sermayeye yatırmakta isteksizdiler.

İmalatçılar çözümü, bir sanayi bankasının kuruluşunda buluyorlardı. Başka bir çözüm yolu da Türk bankalarındaki borç verilebilir fonların belirli bir oranının sanayiye ayrılmasıydı⁽⁸⁴⁾. Bir raporda «Milli sanayimiz için yabancı bankalardan herhangi bir yarar beklemek makul değildir» deniyordu⁽⁸⁵⁾. Ancak milli bankalar da imalatçılar dışındaki müşterileri tercih ediyorlardı. Envanter karşılığı kısa vadeli kredi almak için başvurduklarında bile, imalatçılara bankaların kredi kotalarını doldurduğu söyleniyordu⁽⁸⁶⁾. Böyle bir ayırımın tacirlerin ithal edilmiş ya da ihraç edilebilir mallarının paraya çevrilebilirliğinin, imalatçı ürünlerinden daha yüksek olmasından kaynaklandığı tahmin edilebilir. Çabucak satılabilecekleri için, dış ticaret konusu mallar bankalar açısından daha sağlam bir teminatı.

TARIMA VERİLEN BANKA KREDİLERİ :

Tarım kredileri sanayi kredilerinden çok daha fazlaydı. Ticarete de kredi vermeye başlamasına rağmen, bir tarımsal kredi kurumu olarak kurulmuş Ziraat Bankası vardı. Ayrıca ihracat

ihraç ürünlerinin ekim, hasat ve pazarlanmasını gerektirdiğinden, ticaret bankaları da tarıma bir miktar kredi veriyorlardı. Bu tür kredi, sadece ihracata dönük tarımın ihtiyaçlarını karşılıyordu.

Ziraat Bankası çiftçilere üç tür kredi vermekteydi: arazi ipoteği, kişisel garanti, ve değerli malların emaneti yoluyla borç⁽⁸⁷⁾. Toprağın ipoteğine karşılık verilen borçlar, başlangıçta teknik gelişmeyi sağlamak amacını güden uzun vadeli krediler olarak düşünülmüştü. 1924'ten önce bu krediler üç yıllık bir vadeyle veriliyordu. Ziraat Bankası'nın yeniden örgütlenmesinden sonra bir yıllık bir üst sınır konuldu ve böylece borçlar öncelikle işletme sermayesi için kullanılmaya başlandı. 1924'ten önce bile, bu krediden sadece büyük çiftçiler yararlanabiliyordu. Çünkü toprak değerinin % 50'si kadar kredi verilebiliyor ve toprak değeri de Ziraat Bankası'nca saptanıyordu⁽⁸⁸⁾. Ne var ki, toprağa olduğundan çok daha az değer biçildiğinden, küçük köylülerin alabileceği kredi çok önemsizdi. 1926'yla 1929 arasında arazi ipoteği karşılığı verilen kredi toplamı 18 milyon lira kadardı⁽⁸⁹⁾.

Kişisel garantiye bağlı borçlar, ipotek edecek yeterli toprağı olmayan yoksul köylülere kredi verebilmek amacıyla düşünülmüştü⁽⁹⁰⁾. Ne var ki, banka borç verirken kısmen maddi garanti istiyordu. 1924'ten önce bu tür kredide de ödeme süresi üç yıla kadar çıkabiliyorken, daha sonra üst sınır 9 aya indirilmişti⁽⁹¹⁾. Bu krediye ayrılan fonların iki kere devrettiği tahmin ediliyordu⁽⁹²⁾. Aslında kredilerin çoğu mevsimlik olarak, hasat masraflarının karşılanması için veriliyordu. «Krediyi alanlar tütün, haşhaş, pamuk, üzüm, incir gibi en önemli ihraç ürünlerimizin ve şeker pancarı ve pirinç gibi özel ürünlerin yetiştiricileriydi». Banka'nın krediyi kısa vadeyle ve küçük miktarlarda vermesi borç verilebilir fonların akışkanlığını sağlıyor ve gerçek çiftçinin yararlanmasına imkan veriyordu.»⁽⁹³⁾ Mevsimlik kredilerin yenilenmesi gerektiğinde banka ipotek istiyor, bu şekilde de kişisel garantili borçlar kısa vadeli ipotek kredilerine dönüşüyordu⁽⁹⁴⁾. Bu tür krediler 1924'te 8 milyon liradan 1929'da 18 milyon liraya yükseldi⁽⁹⁵⁾.

Ürün, altın ya da hisse senedi ve tahvil rehini karşılığı verilen krediler, tarım kredilerinin üçüncü türüydü. Toplam tarım kredilerinin üçte ikisi bu kategoriye girmekteydi⁽⁹⁶⁾. 1924'ten sonra bu kategori açıkça ticari krediye dönüşmüştü⁽⁹⁷⁾. Tacirler üreticinin ürününü toplayıp, bunu banka depolarına teslim ederek fon sağlayabiliyorlardı. Önceleri pazarlanabilir ürünün % 50'sine

eşit miktarda borç alınabilmekteydi; 1928'de bu oranın üst sınırı % 85 e çıkarıldı⁽⁹⁸⁾.

Çiftçilerin elinde hisse senedi ve tahvil genellikle bulunmadığından, kıymetli kâğıtlar karşılığı verilen borçlar tamamen ticari nitelikteydi. Altın biriktirme yaygın bir uygulama olduğundan, bu kategori içindeki kredilerden sadece altın karşılığı verilen borçlardan çiftçinin yararlanması mümkündü. Bankaya rehin edilen altın ya da gümüşün en çok % 75 i karşılığında borç veriliyordu. Bu kredinin üst sınırı çiftçi başına 1000 liraydı⁽⁹⁹⁾. 1927'yle 1929 arasında altın karşılığı verilen kredi miktarı 2,5 milyon lirayı buluyordu. Ürün rehini karşılığı verilen krediden çiftçilere düşen payın ise 2 milyon olduğu tahmin ediliyor. O halde gerçek çiftçilere verilen kısa vadeli kredi toplamı 4,5 milyon liraydı. Rehin karşılığı verilen toplam kredi ise 1927'de 10 milyona, 1928'de 13,5 milyona, 1929'da 17 milyona ulaşmıştı⁽¹⁰⁰⁾.

Demek ki, görünürde tarıma yönelik olan kredilerin görece olarak küçük bir bölümü çiftçiye gitmekteydi. Geriye kalanı ise tarım ürünleri, özellikle ihraç ürünleri, ticareti yapan tacirlerce kullanılıyordu. Bu gelişme Ziraat Bankası şubelerinin dağılımındaki değişimde açıkça izlenebilir. 1924'le 1929 arasında, Banka, kasabalardaki şubelerinin 83 tanesini kapattı. Aynı yıllar arasında şehir merkezlerinde ise 19 yeni şube açıldı⁽¹⁰¹⁾. Kırsal kesimde kalan şubeler Ege ve Karadeniz kıyıları ve Çukurova gibi ihracata yönelik bölgelerde toplanmışlardı⁽¹⁰²⁾.

Kredinin köylüye ulaşan bölümünün dağılımı ise öncelikle pazar için üretim yapan büyük ve orta çiftçilerin lehineydi. Tarıma ayrılmış kredinin en büyük kısmını oluşturan ipotek kredisinden yoksul köylüler yararlanamamaktaydı⁽¹⁰³⁾. Özellikle 1926'dan sonra tarla değeri verdiği ürünün pazar değerine göre saptanmaya başlanınca⁽¹⁰⁴⁾ ihraç ürünleri yetiştiren çiftçiler daha da ayrıcalıklı bir konum kazandılar. Ürün rehini karşılığında alınan banka kredisinden en çok yararlananlar, «tacir üreticiler» yani üreticilerle ortakçılık anlaşması olan tacirlerdi⁽¹⁰⁵⁾.

Ayrıca çeşitli kredi türlerinin üst sınırı, köylülüğün farklı tabakaları arasında belirli bir kredi dağılımını sağlıyordu. İki tür sınırlama vardı: Birincisi, her şubenin çalıştırabileceği borç sermaye miktarı banka genel müdürlüğünce belirleniyordu. Fazla tarımsal artık üretmeyen bölgelerdeki şubelere ayrılan miktarlar daha azdı. İkincisi, bir kişinin alabileceği en fazla kredi miktarı sınırlanmıştı. Küçük köylülere yardımcı olmak üzere düşünülmüş kişisel garanti kredisi 30 lirayla sınırlanmıştı, ve ancak mer-

kez şubenin izniyle 100 liraya çıkarılabiliyordu⁽¹⁰⁶⁾. Mal ya da kıymetli kağıt rehini karşılığı verilen krediler için hiçbir sınır konulmamıştı; ama altın karşılığı verilen kredilerin üst sınırı kişi başına 1000 lira olarak belirlenmişti⁽¹⁰⁷⁾. Metalarm en kolay paraya çevrilebiliri olması gereken altına, diğer metaların rehini karşısında daha aşağı bir statü verilmesi dikkat çekicidir. Bu iki sınırlama, altın ve kişisel garanti dışında daha başka teminat verme imkanlarına sahip büyük ticari çiftçiler karşısında, küçük çiftçilerin elde edebileceği krediyi kısıtlamaya yarıyordu.

Ziraat Bankası dışında, kişisel girişimlerle kurulmuş küçük mahalli bankalar da tarım kredisi veriyordu. Bu durumda, ihracat ürünleri ticareti yapanlar lehine tercih daha da açık bir biçimde görülmekteydi. Bu bankaların çoğunun kurucuları, ve aynı zamanda kredilerinden en çok yararlananlar tacirler ve büyük çiftçilerdi. Niyet bildirimlerinde ticari faaliyetlere tarımsal üretim karşısında ayrıcalık tanıyorlar ve çoğu zaman kendileri de ticari faaliyete girmeyi planlıyorlardı. Bu kuralın dışında kalan bir banka, kuralı kanıtlar. Ege bölgesinin en zengin ilinde, 1914 yılında kurulan Aydın Milli Bankası amacını «Aydın vilayeti incir müstahsillerine istihsal ve furuhtuna müteallik ikrazat» olarak açıklamıştı⁽¹⁰⁸⁾. Ne var ki, kredi piyasasında daha kârlı imkânlar ortaya çıkınca banka fonlarını ticari faaliyette kullanmaya başladı. 1927'den sonra çiftçilere borç vermiyor ve kredilerin ödenme süresini üç ayla sınırlandırıyor⁽¹⁰⁹⁾.

Tarım kredilerinde yukarıda anlattığımız durumdan iki sonuç çıkarılabilir. Birincisi, imalat gibi, tarım da toplam banka kredilerinin önemli bir bölümünü elde etmiyordu; kredi kurumlarının verdiği kredinin onda dokuzuna yakın bir bölümünden tacirler yararlanmaktaydı. İkincisi, küçük çiftçilere kredi veren resmi bir piyasa olmadığından bu çiftçilerin başlıca borç kaynağı gayri resmi para piyasası, tefecilikti. Bu, ekonomideki ürünün ve pazarlanabilir artışın en büyük bölümünü üreten çok sayıda üreticinin gayri resmi para piyasasında sömürülmesi anlamına gelir. Birbirini tamamlayan bu iki sonuç için gerekli koşullar, bankacılık sektörünün ekonomik ve kurumsal parametrelerince eşit biçimde hazırlanmaktaydı.

TİCARETE VERİLEN BANKA KREDİLERİ :

1924 yılında, Amerikan ataşesi «Ülkeye giren, ya da yurtdışına gönderilen her parti mal, değerinin % 70 i veya % 80 i kadar

banka avansı ya da kredisini gerektiriyor» diyordu⁽¹⁰⁾. Tacirler, üreticinin ürününü satılmak için borçlanıyor, önceki borçlarını ödeyebilmek ve yurtdışından mal satın alabilmek için müşterilerden avans istiyorlardı. Sermayenin genel olarak pahalı olduğu bir durumda, tacir ödünç fonlarla iş yapmaktaydı. Faiz hadlerinin yüksekliğine rağmen, ticaretteki kâr hadleri girişimine bol getiri sağladığından, bu çekici bir çözüm yoluydu. Böylece ekonomideki ticaret sektörü kredi imkânlarının kurumsal yapısı içinde ve öncelikle banka parasıyla çalışıyordu.

Bankalar ticaret sermayesine üç tür fon verebilmekteydi: senetlerin iskontosu yoluyla sağlanan para; bankalara teminat olarak gösterilen mal, kıymetli kağıt ve emlak karşılığı alınan borçlar; kişisel garantiye dayalı borçlar.

Ticari muamelelerin çoğu ertelenmiş ödemeler temelinde yürütüldüğünden, tacirler satış yaptıklarında nakit değil diğer tacirlerin senetlerini alıyorlardı. Bu senetlerin ödeme süresi 30 ya da 90 gündü⁽¹¹⁾. Eğer senetlerde güvenilir imzalar varsa, tacirler bunları mahalli ticari bankalarda kırdırabiliyorlardı. Bu iskonto işlemi çoğunlukla İstanbul'daki büyük tacirler arasında yaygındı. Ticaret bankalarının bu senetleri yeniden nakit paraya çevirmek için başvurabilecekleri bir reeskont bankası olmadığından, bankaların senet iskonto etmeleri başka tür borçlarda kullanabilecekleri fonlardan vazgeçmeleri demektir. Bu nedenle de ticaret senetlerinde iskonto haddi yüksekti; en düşük oran % 9'du, buna çeşitli masraflar eklince % 12'yi buluyordu. % 20'lik bir iskonto haddi alışılmadık bir şey değildi⁽¹²⁾. İş Bankası ticaret bankalarının tümüne örnek olarak alınırsa, faaliyetleri genel olarak bankacılık sektöründeki ödünç verilebilir fonların dağılımının bir göstergesi olur. Örneğin 1928'in sonunda, 42 milyonluk kredi toplamı içinde senet iskontolarının payı 8 milyon liraydı⁽¹³⁾. Aslında, iskonto işlemlerinde fonların devir hızı diğer işlemlerden çok daha yüksek olduğundan, bankacılık faaliyetlerinde senet iskontolarının önemi yukarıdaki rakamların gösterdiğinden daha da büyüktü.

Mal karşılığı avans, banka işlemleri içinde ikinci sırayı alıyordu. Bu işlem, genellikle ihraç edilebilir malların banka depolarına teminat olarak yatırılarak, belirli miktarda bir paranın, müşteri bulunduğu geri ödenmek üzere avans olarak verilmesi demektir. Ödünç verilen para malların beklenen pazar değerinin belirli bir oranına eşitti. Tacirler mallarını muhtemel müşterilere sergileyerek, banka depolarını ayrıca satış mağazası olarak da kullanıyorlardı. İthalatta da benzer bir uygulama

yaygındı. Türk tacirleriyle mukavelesi yapılmış mallar İstanbul'a gönderilerek, belirli bir bankaya teslim ediliyordu. Bu malı alan tacirin konşimentoyu alabilmek için bankaya belirli bir miktarda para —ve malı almakta gecikirse faiz— ödemek zorunda olması demektir⁽¹¹⁴⁾. Her iki durumda da banka faiz alıyor ve tacire mallarla ilgili çeşitli masrafları ödetiyordu.

Gönderilen malların Türk ithalatçı tarafından alınmadığı da oluyordu. Bu, malların muameleyi yapan bankanın elinde kalması ve bunu pazarda satmak zorunda olması demektir. Özellikle 1923'ten önce ithalatçıların bu şekilde taahhütlerini yerine getirmemeleri İstanbul bankalarının zarara girmesiyle sonuçlandı. İngiliz ticaret ataşesi 1924 yılında «tacirler mallarının buraya varmasından sonra teslim alınmama ihtimaline karşı kendilerini korumalıdır» diye yazıyordu⁽¹¹⁵⁾. İngiliz firmalarına siparişle birlikte %33 oranında nakit para geriye kalanını da bir banka vasıtasıyla yollanmış belgeyle istemelerini öğütüyordu. 1924-1929 döneminde ise bu çeşit güçlüklerin yaygın olmadığı görülüyor.

Mal garantisi karşılığı verilen bu kredi türü, çiftçiye ulaşma ihtimali en fazla olan krediydi. Üreticinin malını satın alan aracıyı, çoğu kez bir banka destekliyordu⁽¹¹⁶⁾. Tacir, ürünü de nakit parayla değil, bono karşılığı satın alırdı. Bankadan kredi aldıktan sonra bonosunu öder, böylece de çiftçi tohumluk ve diğer masraflarını karşılayacak parayı elde etmiş olurdu.

Önem sırasında daha sonra emlak karşılığı verilen krediler geliyordu⁽¹¹⁷⁾. Bu borçlar normal ipotek işlemlerine benzemezdi. İpotek altına alınan emlak sadece borcun geri ödeneceğinin maddi teminatıydı. Bu borçlar kısa vadeyle verilirdi. Aslında ipoteye bağlanmış ticari krediler olan bu borçlar, mal rehini karşılığı verilen kredilerin yarısı kadar bir miktarı buluyordu; kıymetli kağıt rehini karşılığı verilen fonlardan birkaç kat daha fazlaydı⁽¹¹⁸⁾. Bu son kategori, bankalara hisse senedi ve tahvil rehini karşılığı verilen bir ticaret kredisi türüydü. Ancak, hisse senedi ve tahvil alım-satımı yaygın olmadığından, ve devlet tahvillerinin tedavülüne de pek sık rastlanmadığından, kıymetli kağıtlar karşılığı verilen toplam krediler görece olarak önemsiz bir düzeyde kaldı.

Üçüncü tür borçlar daha büyük bir miktar tutuyordu ve piyasada kredi sahibi tacirlere verilirdi. Muhasebe kayıtlarından sağlam bilgi elde etmek mümkün olmadığından, Osmanlı bankası ve diğer yabancı bankalar tacirlerin güvenilirliklerini araştıran bürolar kurmuşlardı⁽¹¹⁹⁾. Bu tür krediler bankada açılan bir

borçlu mevduat hesabından çekilirdi⁽¹²⁰⁾. Çekilen miktarın ödeme süresinin sabit olmasına rağmen, bu borç genellikle yenilediğinden, «borçlu mevduat hesabı» uzun vadeli bir kredi haline gelirdi. Ancak, bankanın kısa bir ihbar süresinde parayı geri isteme hakkı her zaman saklıydı. Bu nedenle, tacirler bu şekilde elde ettikleri fonları sürekli bir işletme sermayesi olarak kullanırlardı. 1928 yılında, Ziraat Bankası 10 milyon liralık, İş Bankası ise 18 milyon liralık borçlu hesabı açmıştı⁽¹²¹⁾.

5. TÛCCAR KREDİSİ :

Bu ikinci kredi kategorisi tacirin tacire, ya da tacirin üreticiye verdiği kredi olarak tanımlanır. Biz özellikle yabancı ticaret sermayesinin Türk tacir ve üreticilerine açtığı krediler üzerinde duracağız.

Bu kredi, ithalatta gecikmiş ödeme, ihracatta ise avans ödemesi biçimini alıyordu. Demek ki iki tür tacir kredisi vardı: Türkiye'ye mal satan firmaların, ödemenin ilerki bir tarihte yapılmasını kabul etmeleri biçimindeki ithalat kredisi ve yabancı alıcıların Türk aracılara veya üreticilerine yaptıkları avans ödemeleri biçimindeki ihracat kredisi. Önce ithalat kredisini inceleyelim.

1920'lerdeki refahla beraber, yıllar geçtikçe üreticiler için artan pazar güçlükleri başgösterdi. Üreticilerin bu güçlükleri Türkiye'deki ithalatçıları 1920'lerin sonuna doğru daha kolay kredi temin etmelerinde de gözükmemektedir. Mütareke döneminde taahhütlerini yerine getirmeyen Türk müşterileri yabancı satıcılara sorun oluyordu. 1924'te hem Amerikan hem de İngiliz ataşeleri kararlaştırılan bedelin bir kısmı ödenmeden Türkiye'ye mal yollamamaları için kendi tacirlerini uyarıyorlardı⁽¹²²⁾. 1925'te bir Fransız belgesi kredi koşullarını uyarıcı destekler bir biçimde tanımlıyor⁽¹²³⁾. Buna göre, ödemenin ertelenmesi imkanı, yalnızca tanınmış ve güvenilir Türk firmalarına tanınıyordu. Eğer firma istenen nitelikteyse, kredi koşulları ihracatı yapan firmanın milliyetine göre değişiyordu. İngiliz ve Fransız firmaları, ancak ödemenin yarısı mal tesliminde yapılırsa, 30 ya da 60 ve istisnai olarak 80 günlük bir gecikmeyi kabul ediyorlardı. İtalyan firmalarının koşulları ise, özellikle pamuklu ürün satışlarında, daha elverişliydi. Alman ihracatçıları özellikle makina ve takım tezgahı pazarında yerlerini sağlamlaştırmak istediklerinden, kredi önerilerinde daha yumuşaktılar.

Ne var ki, dönemin sonuna doğru, satıcılar arasındaki rekabet çetinleştikçe, Türk tüccarının kullanabileceği kredi imkanları da fazlaladı. 1928'de İngiliz ataşesi İstanbul pazarında Türk perakendecilerine mallarını satmak isteyen çok sayıda imalatçı firma temsilcileri olduğunu bildiriyordu. Bu temsilciler pazarda tutunabilmek için, «mahalli müşterinin statüsünü ve mali dengesini yeterince dikkate almadan» on iki aya kadar kredili satış yapmayı kabul ediyorlardı⁽¹²⁴⁾. 1927 yılının başlarında, İtalyan lireti ansızın değer kazanınca, borçlarını liretle ödemek zorunda olan Türk tacirleri büyük güçlüklerle düşmüşlerdi. 1926 yazında yüz lirenin değeri 6,25 lira civarında oynarken, 1927 yazında 10,65 liraya çıkmıştı⁽¹²⁵⁾. Bazı tacirler İtalyan alacaklılarıyla belirli uzlaşmalara gittilerse de⁽¹²⁶⁾, önemli sayıda ticarethane, özellikle pamuklu mamül ithalatçıları, iflaslarını ilan ettiler⁽¹²⁷⁾. Türkiye'ye ihracat yapan İtalyan firmaları alışılmamış miktarda uzun vadeli kredi vermişlerdi. Bu yüzden Türkiye'deki iflasların etkisi Trieste'de de hissedilmiş, bu şehirdeki İtalyan imalatçılar da bu buhrandan büyük ölçüde etkilenmişlerdi⁽¹²⁸⁾.

Türkiye pazarlarını ihtiyatsız bir biçimde genişletmiş olanlar sadece İtalyan pamuklu imalatçıları değildi. 1926 yılındaki pamuk buhranında üreticilere görülmemiş ölçüde düşük fiyatlar verildiğinden ve bu nedenle İstanbul'daki ithalatçı firmalar açısından çok isteksiz bir alıcı tabanı oluşturduklarından söz etmiştik. Bunun bir sonucu, bu firmaların kendilerine kredi açan yabancı firmalara karşı taahhütlerini yerine getirememeleri oldu. 1927 Mayıs'ında, Türkiye'ye ihracat yapan bütün firmaların, avanslarını geriye alamadıkları için genellikle güçlükler içine girdikleri hissediliyordu⁽¹²⁹⁾. Bir yıl sonra, **The Economist**, sadece pamuklu tekstil ticaretinde, İstanbul ithalatçılarının vadesinde ödenmemiş borçlarının 1 milyon sterlini, yani 9 milyon lirayı bulduğu haberini veriyordu⁽¹³⁰⁾. Muhabir, uzun vadeli borç vermiş bulunan İtalyan, Belçika ve Çek iplik imalatçılarının zarara uğrayacağını tahmin ediyordu. Manchester imalatçıları ise, nakit parayla iş yaptıklarından bu fırtınayı atlatabilmişlerdi.

Bu kısa açıklamadan Türk ithalatçılarının söz verdikleri ödemeleri zamanında yapamamalarına rağmen, yabancı ithalatçıların satışlarını devam ettirebilmek için kredi vermeye halâ istekli oldukları anlaşılıyor. Ancak sistem merkezinde çatırdadığında, periferideki kredi ekonomisinin de sonu gelecekti.

Satış kredilerinin nereden kaynaklandığı üzerinde durduğumuzdan, dikkatimizi yabancı satıcılarla Türk alıcılar arasındaki

ilişkiye vermek zorunda kaldık. Ancak kırsal kesime verilen bu tür krediler de incelenmelidir. Bu konuda fazla belge olmamasına rağmen örneğin Adana bölgesindeki pamuk üreticilerine benzer kredi koşullarıyla traktör satıldığını biliyoruz⁽¹³¹⁾. Yabancı satıcıların kendilerine kredi açtığı gibi, İstanbul'daki Türk tacirleri de ülkenin iç bölgelerindeki müşterilerine kredi açıyorlardı. Kredi ağı aslında bütün ülkeyi kaplamıştı. Köyün bütün sınırlı ihtiyaçlarını karşılayan köy bakkalı bile, müşterilerine hasattan sonra ödenmek üzere kredi açıyordu. Bu şekilde tüccarın çoğu hem ticaret hem de bankerlik rollerini üstleniyor ve köy düzeyine gelindikçe bu uygulama tefeciliğe yaklaşıyordu. Bu ticari faaliyetin çoğunu ithal mallarıyla ilgili işlemlerin oluşturduğu unutulmamalı. Köy düzeyinde bile bakkalın sattığı gazyağı, şeker, madeni aletler ve pamuklu mamullerin çoğunluğu ithal malıydı. O halde, bu kredi zincirinin yabancı satıcıların vadeyle mal satmalarından başladığı öne sürülebilir. İlk kredi Türkiye'ye ihracat yapan yabancı firma tarafından veriliyor ve nihai tüketiciyi aracı perakendecilere ve İstanbul ithalatçılarına bağlayan para sermayesi zincirini izliyordu. Para sermayesinin çeşitli konaklarında kazanılan faiz, aracılardan, toptancı ithalatçıların ve yabancı satıcıların ticaret kazançlarına ekleniyordu. Uluslararası ticaretten perakende satış düzeyine kadar, para ve ticaret sermayesi kaynaşmış bir haldeydi.

İhracat kredileri sistemin daha önemli bir ögesini oluşturmaktaydı. İhraç edilebilir ürünlerin hepsinin yetiştirilmesi, hasatı ve pazarlanmasında bankalardan veya ihracatçı firma ve kişilerden alınan krediler kullanılıyordu⁽¹³²⁾. Tarım sektörüne yönelik banka kredilerindeki sınırlamalara değinmiştik; işte bu boşluk tüccar kredisıyla dolduruluyordu.

İhracat kredisini birbirini izleyen ve ihracat ürünü yetiştiricisine kadar ulaşan iki düzeyde incelenebilir. İlk aşamada yabancı firmalar Türk tacir ve aracılılarıyla mukavele yapar ve hasat mevsiminde teslim edilecek ürünlere karşılık belirli miktarda bir parayı avans olarak verirlerdi. İkinci aşamada ise yerli tüccar fiili üreticiyle mukavele yapar ve üreticiye verilecek para birkaç ay önceden ödenirdi. Üreticiyle yapılan bu alışverişe **à livrer** kontrat, yani ürün toplandığı zaman sona erecek bir mukavele, adı verilirdi. Bu durumda ortaya çıkan işbölümünde Türk tacirinin payına iç ticareti yürütmek ve malı yabancı firma temsilcilerine satmak üzere liman şehirlerine götürmek düşerdi. Bu temsilcilerin verdikleri krediler ise aksi yönde giderdi.

Türk ihraç ürünlerini satınalan ülkelerden kaynaklanan kredi, fiili üreticiyle à **livrer** mukavele yapması için Türk tüccarına verilirdi. Bu uygulama köy düzeyine ulaştığında tefeciliğe yaklaşırdı; çünkü, üreticiler genellikle çaresiz kaldıklarında —tohumluk satın almak zorunda kaldıkları kötü hasat zamanlarında— tacirden borç aldıklarından, borç koşulları tacirin insafına kalırdı.

İthalat kredisinden farklı olarak ihracat kredisinde muameleyle ilgili faiz haddinin «pazar» faiz haddine yakın olduğu söylenebilir. Fiili üreticiye yaklaşıldıkça bu faiz haddi artardı. Yabancı firma temsilcisiyle Türk tacir arasındaki faiz haddi banka faiz hadlerine yakındı; üreticiler ise tefeci faizi ödemek durumundaydılar. İhracatçılar, aracılık yapan yabancı bankalardan da kredi alma imkanına sahip olduklarından, tüccar kredisi karşılığı normal faiz ödüyorlardı. 1928 yılında Bursa'da bu oran sadece % 12'ydi⁽¹³³⁾. Faiz haddi belirtilmediğinde, fiyat üzerinde önceden pazarlık yapıldığı ve bunun zımnî bir faiz içerdiği anlaşılıyordu. Bu tür bir muamelede taahhütün yerine getirilmemesi ihtimali her zaman vardı; çünkü fiyat ve miktar pazarlığı bir yıl önceki eğilimlere göre yapılıyordu. Örneğin 1929'da fındık ürününün zengin olacağı umulmuştu. Bu beklenti 1928 rekoltesine ve ekili toprak büyüklüğüne dayanıyordu. Ne var ki, hasattan kısa bir süre önce, beklenmedik bir fırtına Giresun ve Trabzon'daki ürünü mahvetti ve çiftçiler mevsim başında imzalamış oldukları à **livrer** mukaveleleri yerine getiremeyecek bir duruma düştüler. Alıcı firmalar düşük fiyatla yapılmış mukavelelerin uygulanması için ısrar ettiklerinde, mahalli ticaret odaları hükümetin duruma müdahale etmesi için Ankara'ya başvurular. Ancak, talepleri karşılıksız kaldı ve 1929'un genel buhranına bir de fındık üreticilerinin azalan geliri eklendi⁽¹³⁴⁾.

Yabancı ve yerli tüccar arasında bir işbölümü olmasına ve üreticilerin genellikle Türk aracılarla iş yapmalarına rağmen, incelediğimiz dönemde yabancı alıcıların üreticiyle doğrudan ilişkiye geçme girişimlerinin gittikçe arttığı görüldü. Halı dokumacılarını yabancı dış ticaret şirketlerine bağlayan evlere iş verme mukavelelerinden daha önce söz etmiştik. Benzer bir şekilde, Amerikan tütün şirketleri de Karadeniz Bölgesi'nde tütün ekimi için toprak satın alma girişiminde bulunmuşlardı. Böylece tütünü Türk tüccardan temin etmek yerine kendileri üreteceklerdi⁽¹³⁵⁾. Sürekli müşteri statüsü kazanıp, satınalınacak ürünü güvenceye almanın bir yolu üreticiyi borçlandırmaktı. Yabancı firmalar à **livrer** mukavele karşılığında doğrudan doğruya üreticiye kredi

vererek Türk aracıları aradan çıkarabiliyorlardı. Bu uygulama birkaç yıl tekrarlandıktan sonra, ilişki genellikle kurumsallaşüyor ve krediyi veren firma, diğer kredi kaynakları son derecede pahalı olduğundan, üreticinin borç ilişkisini bozamayacağından emin oluyordu.

İtalyan pamuklu tekstil firması SICMAT bu bağlamda çok başarılı bir örnek⁽¹³⁶⁾. Pamuk ipliği ticareti ve pamuklu imalatıyla uğraşan bir Trieste firması olan SICMAT, 1924'te Adana'da bir şube açtı. İtalyan hükümetinden büyük çapta sübvansiyon alan ve en büyük İtalyan bankalarından kredi alma imkânına sahip bu firma, kısa zamanda Çukurova bölgesinin en büyük pamuk alıcısı haline geldi⁽¹³⁷⁾. Fransız konsolosu, SICMAT'ın sadece kârını maksimize etmeye çalışan basit bir firma olmadığından kuşku duymakta haklıydı. Gerçekte, İtalya'daki Faşist hükümet Türkiye'nin güneyi üzerinde kolonyalist emeller gütmekteydi. SICMAT hükümetle yakın ilişki içindeydi ve çalıştırdığı bütün kişiler faşistlerin onayından geçmişti⁽¹³⁸⁾.

Rakiplerini pazardan başarıyla çıkaran (Fransız şirketi İstikbal gibi direnen yabancı firmalar ise sonunda SICMAT'la işbirliği anlaşmaları imzalamak zorunda kalmışlardı) İtalyan şirketi, Çukurova tarımına sistemli bir şekilde nüfuz etti⁽¹³⁹⁾. Mahalli yöneticileri de «hediyelerle» kendi yanına çekti. Eylül 1926'da Fransız konsolosu «bu illerdeki pamuk ekimi ve ihracatının kısa bir süre içinde tamamen İtalyanlar'ın eline geçmesi»nin ihtimal içinde olduğunu bildiriyordu⁽¹⁴⁰⁾. Böylece giderek artan miktarda pamuk Trieste fabrikalarına gönderilmeye başlandı.

Şirketin pazara nüfuzundaki en önemli faktör kredi mekanizmasıydı. Banka kredisi imkanlarına ve hükümetinin mali desteğine sahip olan şirket, diğer yabancı firmaların geleceği şüpheli görüp tereddüt ettikleri zamanlarda faaliyetlerini genişletti. Mali kaynaklarını pamuk üreticilerine kredi vermekte kullandı. Üreticiler güç bir döneme girince borçlarını ödeyemediler. Topraklarını ipotek ettirmek zorunda kalınca «sonunda bütün pamuklarını şirkete satmak durumunda kaldılar»⁽¹⁴¹⁾.

Burada ticaret sermayesinin kredi mekanizması yoluyla kurduğu hakimiyetin uç bir örneğini görüyoruz. Türk üreticilerine yabancı bir ihracatçı firma tarafından sağlanan ticaret sermayesi periferi türü bütünleşmenin özgüllüğünü berrak bir biçimde yansıtıyor: periferinin dünya ekonomisiyle ilişkisinde hakim olan ticaret sermayesidir; ancak, ticaret sermayesi para sermayesinin

den de yararlanır; ticaret sermayesinin asıl uğraşısı periferi ekonomisinin ihracat potansiyelini geliştirmektir; bu uğraşıda doğrudan doğruya ticaret sermayesiyle iş yapan bağımlı bir üreticiler topluluğunu tercih eder; son olarak da ticaret kârının yerli ve yabancı tüccar arasındaki bölüşümü, bu örnekte olduğu gibi, periferi üreticileriyle merkez pazarlarını birbirine bağlayan özgül kurumsal düzenlemelere dayanır.

Ticaret kredisi örneği, aslında kredi sisteminin periferinin dünya ekonomisiyle bütünleşmesindeki rolünü açıkça gösterir. Dünya ekonomisinin merkezinden kaynaklanan tüccar kredisi, ihraç ürünleri üretimini ve ithal mallar tüketimini harekete geçirir. Periferide belirli, seçilmiş ekonomik faaliyetlerin teşvik edilip, gelişmenin dünya ekonomisiyle bütünleşmenin gereklerine uymasını sağlamakta temel bir rol oynar. Kredi sadece ihraç ürünleri yetiştiren üreticilere verilir. Bu şekilde de, dışarıdan kredi akımı durduğunda ekonomik faaliyetin tehlikeye düştüğü bir bağımlılıklar yapısı yaratır. Bu nedenle, tüccar kredisi ticaret sermayesinin hakimiyetinin devamında ve periferinin dünya ekonomisi içindeki yapısal konumunun sürekliliğini sağlamakta temel bir faktör olur.

6. TEFECİLİK :

Tefecilik üretimde elde edilen artığın para sermayesi kârına çevrilmesindeki temel bağlantıyı oluşturur. Ödünç verme ve ticaret işlemleri değeri aktaran ve bu aktarma sürecinde artığın bir kısmına el koyan faaliyetlerdir. Türkiye örneğinde köylü tarımı en çok değer üreten iktisadi faaliyet dalıydı ve para sermayesi toplam kârdan aldığı payın çoğunu tefecilik yoluyla elde etmekteydi. Hatta kredi veren bütün kurum ve kişilerin - tefecilerin, tacirlerin, bankaların - kârları dolaylı olarak üretici köylüden çekilen değerden geliyordu denebilir. Değer bu kurumsal düzeylerden aktarılarak ödünç parayı sağlayanların alabildikleri faiz oranlarına göre bölüşülür. Kredi piyasalarındaki kurumsal düzenlemeleri tartışmıştık. Şimdi tefecilik uygulamasına, yani gayri resmi para piyasasına bakalım.

Köylü işletmesinin ailenin tüketim ihtiyaçlarını karşılamaya ancak yettiği bir durumda, üretimdeki herhangi bir düşme, örneğin kötü hava koşulları, köylüyü dışardan maddi destek aramaya itiyordu. Bankacılık sistemi, sadece gelişme düzeyinin ye-

tersizliğinden değil, daha çok kurumsallaşmış bir kredi piyasasının gerekleri zar-zor pazarlanabilir meta üreten bir köylü tarımmca karşılanamadığından, bu ihtiyaçlara cevap verememektedir. Yukarıda, bankaların verdiği toplam kredide tarımın payının çok küçük olduğunu ve bunun da büyük ölçekli ihracat tarımına yönelik olduğunu göstermiştik. Bu boşluk «Türkiye'deki en eski, en yaygın ve en kârlı mesleklerden birini icra eden tefeci» tarafından dolduruluyordu⁽¹⁴²⁾. Böylece tarımsal üretimin büyük bir çoğunluğunu oluşturan köylü tarımı kendi dışından yardım almak zorunluluğundaydı. Geleneksel destek kurumlarının ve kapitalist kredi kaynaklarının mevcut olmadığı bir durumda, gerekli yardım geçiş toplumuna özgü tefecilik kurumundan geliyordu⁽¹⁴³⁾.

Tefecilik birkaç biçimde ortaya çıkar. Fiili üretici düzeyindeki tüccar kredisinin tefeciliğe çok yaklaştığından sözetmiştik. Tefecilik durumunda da iki biçimden sözedilebilir: köylünün alıcısı olduğu durum, köylünün satıcısı olduğu durum. Üretici olarak köylü hasatta elde edeceği ürün karşılığında borç alabilirdi. Ekinin başlangıcında tohumluk ve diğer üretim araçlarına gerek duyduğundan, hasattan sonra ürününü pazara çıkardığı zaman faiziyle ödemek üzere nakit para veya tohumluk avans almak için mukavele yapabiliirdi⁽¹⁴⁴⁾. Eğer mukavele bir tacirle yapılmışsa, köylü borcu genellikle para olarak alır ve ayda % 5 ile % 10 arasında değişen bir faiz öderdi⁽¹⁴⁵⁾. Daha sık görülen bir biçim ise, ülkenin pazara daha az açılmış bölgelerinde, borcun aynı olarak alınıp yine aynı olarak ödenmesiydi. Bu durumda, sonuçta ödenen miktar alınan borcun en az birbuçuk katı kadar olurdu⁽¹⁴⁶⁾. Ayrıca nakit veya aynı muamelelerin fiziki değerlerin fiyatlar yoluyla para değerlerine çevrildiği çeşitleri de vardı. Örneğin aynı olarak tohumluk borç verilmesi halinde, ödünç tohumluk yüksek bir fiyattan hesaplanır, köylü borcunu alacaklıya en uygun zamanda ödemeye zorlandığından geri verilen tahıl en düşük pazar fiyatından işlem görürdü⁽¹⁴⁷⁾. Bu uygulama çoğu zaman alacaklının ayrı zamanda ürünü satın alan tacir olması demektir. Aslında, köylü para ya da tohumluk ödünç aldığı anda, mukavelede genellikle ürününü alacaklıya satma zorunluluğu da bulunurdu. Bu tür bir **à livrer** mukavelelerin ihracat tarımı durumunda kapitalist pazar muamelelerinin sınırı içinde olduğu düşünülebilirse de —çünkü ürünü satın alan tacirler arasında her zaman belli bir rekabet vardı— iç bölgelerin buğday üretici köylüsü açısından, aynı zamanda bölgenin en büyük toprak sahibi olan tek bir alıcısı içeren ekonomi-dışı bir zorlama anlamına gelirdi. Ürünü alacaklıya satma zorunluluğu ve bu nedenle ortaya çıkan farklı fiyatla-

rın —zaten tefecilik düzeyine varan— itibarî faiz hadlerine, köylü için ek bir külfet ilave ettiği kuşkusuz. Âli İktisat Meclisi bu faiz haddinin ayda % 25'e kadar vardığını tahmin ediyordu⁽¹⁴⁸⁾.

Köylünün borçlu - alıcı olduğu durumda, bu uygulama «hasat kredisi» diye bilinirdi⁽¹⁴⁹⁾. Burada sözkonusu olan, üretim araçlarının ya da tüketim maddelerinin köy bakkalından ya da civar kasabalardaki perakendecilerden satın alınmasıdır. Bu durumda köylü, parasını hasat zamanı ödemek üzere mal satın alırdı⁽¹⁵⁰⁾. Bu muamelede tefeci faiz hadleri geçerliyse de veresiye satış yapan tacirin asıl kârı malına koyduğu yüksek fiyatlardan gelirdi⁽¹⁵¹⁾.

Köylü ayrıca emlakına ipotek koydurarak da tefeciden kredi alabilirdi. İpotek düzenlemesine, gerek duyulan borç miktarı yüksek olduğundan gidilirdi. Bu genellikle paranın toprak alımında ya da düğün gibi iktisadî olmayan bir amaçla kullanılacağı anlamına gelirdi. 1920'lerde meta üreten köylülerin topraklarını genişletmeleri teşvik edilmişti. Toprak ya da araç almak amacıyla borçlanmaya gidilmesini bazı araştırmacılar tefeciliğin yaygınlığında önemli bir faktör olarak görüyorlardı⁽¹⁵²⁾. Ekonomik koşullar köylüleri spekülasyona itiyor ve mahsül kötü olduğunda ya da fiyatlar düştüğünde —1926'da olduğu gibi— köylüler yükümlülüklerini yerine getiremiyorlardı. Nitekim bu dönemde ipotek yoluyla alınan borçların çoğu ödenemedi ve köylüler toprak üzerindeki haklarını alacaklılarına devretmek zorunda kaldılar. Bu, toprak mülkiyetinin yoğunlaşmasında önemli bir mekanizmaydı⁽¹⁵³⁾. Borcu çoğunlukla büyük toprak sahipleri verdiklerinden ve köylü borcunu ödeyemediğinde toprağını alıp onu kiracı - ortakçı olarak çalıştırdıklarından sonuç böyle oluyordu. Bu mekanizmayı anlatan Amerikan ataşesi «tarımın baş düşmanı tefecilik-tir»⁽¹⁵⁴⁾ sonucuna varıyordu.

Bu tür bir borç muamelesinde faiz köylüye ipotek karşılığı verilen borçtan önceden kesiliyordu. Ayrıca, toprağın değeri alacaklı tarafından olduğundan düşük saptandığından borçlanma koşulları % 35 -40'lık itibarî faiz haddinin gösterdiğinden daha da kötüydü⁽¹⁵⁵⁾. Alacaklı, borç verdiği parayı bazan yasal kredi piyasasından elde ediyordu. Bankalara kabul edecekleri teminat gösterebildiklerinden, büyük toprak sahibi ya da kasaba para kapitalistleri yasal faiz haddiyle borçlandıkları parayı, çok daha yüksek hadlerle köylülere verebilmekteydiler⁽¹⁵⁶⁾. Bu, 1927'de Çukurova bölgesinde görülen yaygın bir uygulamaydı. Ziraat Bankası'ndan normal faiz haddiyle borç almış olanların bile taahhütlerini yerine getirememiş olmalarından 1927 konjonktürünün üre-

tici köylüler için özellikle kötü olduğu anlaşılabilir. Banka, borçlarını ödeyemeyen köylülerin topraklarına haciz koyup, hayvanlarını müzayedeye sattı. Ancak hükümetin müdahalesinden sonradır ki, köylü borçları ertelendi⁽¹⁵⁷⁾. Tefecilerin yararına çalışan diğer bir konjonktür de, Trabzon'da 1929 fındık krizi sırasında ortaya çıkmıştı. Bu durumda da köylüler, tefecilere başvurmadan başka çareleri olmadığından, topraklarının bir kısmını kaybettiler⁽¹⁵⁸⁾.

Tefecilikle ortakçılık arasında yakın bir ilişki vardı. Bazı tefecilik biçimleri —örneğin mahsülün bir kısmına karşılık alınan aynı borçlar— alışılmış kira anlaşmalarından ayrılmaz. Başka tefecilik biçimleri ise —örneğin ipotek karşılığı borçlanma— ortakçılığa benzer düzenlemeler getiriyordu. Bhaduri'nin açıkladığı gibi, tefeciliğin ortakçılık ilişkisinde temel bir öge olduğunu söylemeliyiz⁽¹⁵⁹⁾. Köylü toprak sahibine borçlanma yoluyla bağlı olmasa, meta üreten bir ekonomide ortakçılık ilişkisi sürekliliğini koruyamazdı; hasat bol ve fiyatlar yüksek olduğunda, köylü bir miktar artık biriktirip bu ilişkiden kurtulabilirdi. Ayrıca köylü yeni bir teknoloji kullanacak yeni üretim araçlarını alacak paraya sahip olabilir ve böylece verimliliği yükseltebilirdi. Bu teknik değişme sonucu kiracıyla toprak sahibinin toplam üründen aldıkları görece paylar değişince, kiracı ve toprak sahibi arasındaki ilişki bozulabilirdi. Bu nedenle tefecilik toprak sahibi için sadece fazladan bir kazanç yolu olarak değil, ortakçılık ilişkisinin sürekliliğini sağlayan temel bir öge olarak görülmelidir.

Daha da genel olarak, tefecilik, ya da köylü üretimiyle para sermayesi arasındaki eklemlenme, köylü sektörden kapitalist sektöre değer aktarımının başlıca mekanizmalarından biridir⁽¹⁶⁰⁾. Bu değer aktarımı ikili bir işlevi yerine getirir: bir yandan kapitalist sektörün genişlemesini ve gelişmesini sağlarken, bir yandan da köylü sektöründe kapitalist tarımın gelişmesini güvenceye alır. Tarım sektörünün çoğunu küçük işletmeler ve köylü üretimi oluştururken, topraksız aileler sadece küçük bir azınlıktı. Bu yapı, hasatın kötü olduğu yıllarda, çoğu köylü ailesinin gelirine dışardan destek arama ihtiyacında olduğunu gösterir. Bu nedenle, tefecilik çok yaygın bir uygulamaydı ve köylü sektörünün faiz getiren sermaye (para sermayesi) tarafından sömürülmesini mümkün kılıyordu. Bu faiz, sonunda ya kapitalist tarım sektörüne gidiyor ya da bankalar yoluyla ticarete kullanılmak üzere harekete geçiriliyordu.

7. SONUÇ :

1920'lerde Türkiye'nin ekonomik koşullarına ilişkin en yaygın görüş, girişimlerin sermaye darlığı nedeniyle engellendiği ve kredi mekanizmasının da bu durumu düzeltemediği idi⁽¹⁶⁾. Sanayiciler uzun vadeli kredi piyasası olmamasından şikayet ediyorlardı; küçük imalatçıların orta vadeli işletme sermayesi kredisi verebilecek bankalardan borç alma imkanları yoktu; tüccar ve çiftçiler tohumluk alabilmek, işçi çalıştırmak, ya da ürünü pazara götürmek için sürekli olarak kısa vadeli kredi arayışı içindeydiler. Böyle bir ekonomide, bankaların önemi sadece kredi vermelerinden değil, kredi mekanizması yoluyla «banka parası» yaratmalarından geliyordu. Nakit para miktarı sabitti ve ekonominin giderek daha fazla parasallaşmasma ve gelirin artmasına rağmen değişmiyordu. Bu nedenle bankalar, kredi tahsisi yoluyla, ekonomideki parasallaşmanın yönünü belirleyebilmekteydiler. Bankacılık sektörü dış ticaretle ilişkili faaliyetleri tercih eden bir kurumsal yapıya sahipti. En yüksek kâr haddi bu faaliyetlerden sağlandığına göre, bankacılık sektörünün dış ticarete ayrıcalık tanıyan bir yapıda olması normaldi. Aslında, periferileşme, yabancı ticaret sermayesinin ihtiyaçlarına uygun bir yapı edinme sürecidir. Türkiye'deki kredi piyasası bu yapının inşa sürecini yansıtıyor ve ticaret sermayesinin hakimiyetinin bütün ekonomi üzerine yayılmasına katkıda bulunuyordu.

Tüccar kredisinin niyetleri, bankacılık sektörününkilerden çok daha berraktı. İstenilen, tarım üretimini harekete geçirmek ve ihracat pazarlarına doğru yönlendirmektir. Tüccar kredisinin, ayrıca ülkenin daha az pazara açılmış bölgelerinde meta üretiminin başlamasına neden olduğu da kuşkusuz doğru. Bu tür kredi yurtdışından kaynaklanıyordu. Her iki biçimde de (ihracat kredisi ve ithalat kredisi) yabancı tüccar Türk tüccarına ödeme kolaylıkları gösteriyor, daha sonra yerli tüccar daha küçük tüccara krediyi aktarıyor, en sonunda da kredi fiilî üretici ya da nihai tüketiciye ulaşıyordu. Bu aşamaların her birinde kâr edilmesi gerektiğinden, fiilî üreticiden çekilen değer, çeşitli dönüşümler geçirerek, kâr biçiminde ortaya çıktığı sonucuna varabiliriz. Yabancı ve yerli tüccar arasındaki —ithalat ya da ihracat aşamasında— muamelede faiz haddi belirtilmemişse, bu faiz miktarının zaten fiyatlarda içerilmiş ve yansıtılmış olmasındandı. Başka türlü söylersek, üreticiden çekilip yurtdışına aktarılan değer fiyat mekanizması yoluyla aktarılıyordu. Üreticinin elde ettiği fiyatlarla tüketim pazarlarında oluşan fiyatlar arasındaki büyük fark bu işleyişi mümkün kılıyordu.

Tefecilik, hem köylüden değerin çekilmesini sağlayan dolaysız bir mekanizma, hem de tüccarın köylünün ürününü düşük fiyatla alması için gerekli pazar-dışı ortamı yaratan bir araçtı. Ayrıca, tefecilik borç bağımlılığı yaratarak ortakçılık ilişkisinin sürekliliğini sağlıyor, böylece de köylünün kapitalist çiftçiye dönüşmesini önlüyordu. Tefecilik biçiminde gözüken para sermayesi, geleneksel köylü üretimiyle kapitalist sektör arasındaki en önemli eklemleme tarzını oluşturmaktaydı.

Kredi sistemi, periferi toplumsal formasyonunun yapısını yansıtan yoğun bir şebeke görünümündedir. Ancak bu şebekenin para muamelelerinin altında yatan gerçek ilişkileri gizleyen bir perde olarak görülmesi yanlıştır. Tam tersine, periferi ekonomisinin yapısını kazanması kısmen kredi şebekesince mümkün kılınır; meta üretiminin niteliği ve büyüklüğünü aktaran işaretleri bu şebeke verir; uzak pazarların tarımsal üretim üzerindeki denetimi bu yolla gerçekleşir. Genel eşdeğer olarak para, meta üreten her ekonominin gerekli bir ögesidir; kredi sistemi ise, bir para ekonomisinin temel bir boyutudur. Periferileşmenin hızlandığı aşamada Türkiye'deki kredi sisteminin analizinin, bize, ekonominin yapısını ana hatlarıyla gösteren ve içsel bütünlüğünü mümkün kılan temel bağları veren bir perspektif kazandırdığını gördük.

NOTLAR

- (1) Bk. S. de Brunhoff, **La Politique Monetaire : Un essai d'interpretation marxiste**, Paris, (1973), Bölüm II.
- (2) Bk. V. Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara, (1970), s. 228; ve A. Köklü, **Türkiye'de Para Meseleleri**, Ankara, (1947), s. 8.
- (3) Ibid.
- (4) Bk. T. Kitapçı, **L'Histoire Monetaire de la Turquie**, These, Dijon, (1939), Bölüm I; ve Köklü, **op. cit.**, s. 8 - 10.
- (5) Köklü, **op. cit.**, s. 11 - 17.
- (6) **Ibid.**, s. 24.
- (7) A. M. A. (Amerikan Milli Arşivleri), 867.50/120, s. 442.
- (8) A. M. A., 867.50/110; ve F.D.İ.A. (Fransız Dış İşleri Arşivleri), 342/185.
- (9) A.M.A., 867.50/120, s. 442; 1929'da madeni paraların toplam değeri 8.5 milyon lirayı bulmaktaydı; Bk. Köklü, **op. cit.**, s. 29.
- (10) S. İlkin, «Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankasının Kuruluşu», **Türkiye İktisat Tarihi Semineri'nde** sunulan tebliğ, Haziran 1973, s. 19 - 21.
- (11) Bk. H. Woods, **Report on the Economic and Commercial Conditions in Turkey**, Mayıs 1928, London, s. 7; ve **The Economist**, 11 Şubat 1928.
- (12) **The Economist**, 30 Haziran 1928 içinde, Sir Herbert Lawrence'in yıllık raporuna bakınız.
- (13) W.D. Hines ve diğerleri, **Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki 1933 - 1934**, cilt 1, 2 ve 3, Ankara, (1936), cilt 3, s. 141.
- (14) **Ibid**, s. 52.
- (15) Birinci sütun T. Bayar, **La Türkiye İş Bankası**, Montreux, (1939), s. 1939, s. 83'ten; İkinci sütun Hines, **op. cit.**, s. 48'den; ve H. Tahsin ve R. Saka, **Sermayenin Şirketlerdeki Hareketi**, İstanbul, (1929), s. 94'ten.
- (16) Tahsin ve Saka, **Sermaye Hareketleri**, İstanbul, (1930), s. 64 ve 94.
- (17) Birinci sütun Bayar, **op. cit.**, s. 83'ten; İkinci sütundaki rakamlar, metinde açıklandığı gibi tahminler; üçüncü sütun toplam mevduatta tasarruf mevduatı farkına eşittir.
- (18) Eğer vadesiz mevduatın tamamen ticari mevduat hesaplarından oluştuğu kabul edilirse, birinci sütun para arzının geleneksel tanımına uyar. Birinci ve üçüncü sütunlar Tablo II'deki rakamlardan elde edilmiştir.

- (19) T. Bulutay ve diğeri, **Türkiye Milli Geliri 1923 - 48**, Ankara, (1974), Tablo 8.2.A.
- (20) Bayar, **op. cit.**, s. 23 - 24.
- (21) C. V. Colocotronis, **L'organisation bancaire des pays balkaniques et les capitaux étrangers**, These, Paris, s. 39 - 41.
- (22) Bu bankanın tarihi için Bk. T. C. Ziraat Bankası, **Ziraat Bankası'nın Elli Senelik Hayatı ve Faaliyeti**, Ankara, (1938); ve T. C. Ziraat Bankası, **Yüz Yıllık Teşkilatlı Zirai Kredi**, Ankara, (1964); kuruluşu için Bk. D. Quataert, **Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia 1876 - 1908**, yayınlanmamış doktora tezi, (1973).
- (23) Bk. A. Biliotti, **La Banque Imperiale Ottomane**, These, Paris, (1909); L. Delaygue, **Essai sur les Finances Ottomanes**, These, Paris, (1911).
- (24) G. Ökçün, «1909 - 1930 Yılları arasında Türkiye'de Bankacılık Alanında Kurulan Anonim Şirketler», Hacettepe Üniversitesi, Türkiye İktisat Tarihi Semineri'nde sunulan tebliğ, Haziran 1973, s. 6 - 60.
- (25) **Ibid.**, s. 158 - 165.
- (26) **Ibid.**, s. 18.
- (27) Colocotronis, **op. cit.**, s. 51 - 52; ve Bayar **op. cit.**, s. 41.
- (28) A.M.A., 867.50/120, s. 470.
- (29) Ökçün, **op. cit.**, s. 6.
- (30) A.M.A., 867.50/120, s. 471.
- (31) F.D.İ.A., 400/36, 400/39, 400/40.
- (32) F.D.İ.A., 400/111, İstanbul'daki Fransız Elçiliği'nden Paris'e mektup.
- (33) A.M.A., 867.50/126, 10 Haziran 1925 tarihinde İzmir konsolosundan Elçiliğe.
- (34) F.D.İ.A., 400/114, 19 Ocak 1925 tarihli.
- (35) Hines ve diğeri, **op. cit.**, cilt 3, s. 45.
- (36) İlk, **op. cit.**; F.D.İ.A. 401, 133, 135, 136, 139, 143; Türk Hükümeti'nin bir merkez bankasını finanse etme çabalarına ilişkin yazışmalar (1927, 1928 yılları).
- (37) Ökçün, **op. cit.**, s. 92 - 156.
- (38) 1930 İstatistik Yıllığı, s. 278 - 306'dan hesaplanmıştır.
- (39) G. Ökçün, «1909 - 1930 Yılları arasında Türkiye'de Bankacılık Alanında Kurulan Anonim Şirketler», **Türkiye İktisat Tarihi Semineri**, der. O. Okyar, (1975), s. 474.
- (40) A.M.A., 867.50/119.
- (41) Bayar, **op. cit.**, s. 79, 81, 84, 101.

- (42) F.D.İ.A., 401/121, Büyükelçi'nin 11 Mayıs 1927 tarihli yazısı.
- (43) F.D.İ.A., 401/158, Samsun'daki konsolostan, 13 Ekim 1928 tarihinde.
- (44) F.D.İ.A., 401/131, 26 Kasım 1927 tarihli.
- (45) O. Silier, «1920'lerde Türkiye'de Milli Bankacılığın Genel Görünümü», **Türkiye İktisat Tarihi Semineri**, der. O. Okyar, s. 493.
- (46) 1930 İstatistik Yıllığı, s. 264'den hesaplanmıştır. Faaliyeti için Bk. Ökçün, **op. cit.**, s. 8.
- (47) 2 Şubat 1926 ve 26 Mart 1929 tarihlerinde Fransız Büyükelçiliği tarafından bildirilmiştir; F.D.İ.A. 401/49 ve 401/55.
- (48) **Journal d'orient**, 26 Mart 1926; F.D.İ.A. 401/62'de aktarılmıştır.
- (49) A.M.A., 867.51/383, 384, 390, 392.
- (50) F.D.İ.A., 401/174.
- (51) R. Ş. Suvla, **La Banque Centrale de la Republique Turquie**, Lausanne, Tez, İstanbul, (1933), s. 39.
- (52) A.M.A., 867.50/120, s. 480.
- (53) Yukarıdaki Tablo I ve Tablo II'den hesaplanmıştır.
- (54) F.D.İ.A., 401/161, 17 Ekim 1928.
- (55) Colocotronis, **op. cit.**, s. 30.
- (56) F.D.İ.A., 401/173, Adana'daki Fransız Konsolosu'nun 7 Ocak 1929 tarihli yazısı.
- (57) Amerikan ticaret ataşesi George Bie Ravndal'm raporu; A.M.A. 867.50/120, 480 - 481.
- (58) Ökçün, **op. cit.**, s. 74 - 75.
- (59) Yukarıda Tablo II'ye Bk.; Bayar, **op. cit.**, s. 91, 92.
- (60) Hines ve diğerleri, cilt 3, s. 51.
- (61) A.M.A., 867.50/120, s. 477.
- (62) **Ibid.**
- (63) F.D.İ.A., 342/185, Banque Nationale Française du Commerce Exterieur, Bulletin Hebdomaire du 24 Octobre 1925 : «L'aspect économique du nouveau régime en Turquie».
- (64) **Ibid.**
- (65) Hines ve diğerleri, s. 55.
- (66) A.M.A., 867.50/120, s. 478.
- (67) F.D.İ.A., 400/153, 23 Nisan 1925 tarihli rapor.
- (68) F.D.İ.A., 400/114, 19 Ocak 1926 tarihli rapor.

- (69) F.D.İ.A., 401/158, Samsun'daki konsolosun 13 Ekim 1928 tarihli yazısı.
- (70) A.M.A. 867.50/126, İzmir konsolosunun 10 Temmuz 1925 tarihli yazısı, s. 39.
- (71) F.D.İ.A., 401/158, 13 Ekim 1928.
- (72) F.D.İ.A., 343/199.
- (73) *The Economist*, 14 Temmuz 1928.
- (74) F.D.İ.A., 342/214.
- (75) F.D.İ.A., 415/56.
- (76) *Ibid.*; ayrıca Bk. Samsun'daki konsolosun 13 Ekim 1928 tarihli yazısı.
- (77) F.D.İ.A., 415/56, Adana'daki konsolosun 17 Mart 1927 tarihli yazısı.
- (78) Aşağıdaki kaynaklardan hesaplanmıştır. : Osmanlı Bankası kredileri için Hines, cilt 3, s. 48; Selanik Bankası Kredileri için *ibid.*, s. 50. Bütün diğer yabancı bankaların Selanik Bankası'ninkine eşit miktarda kredi hacmine sahip olduklarını varsaydık. Böylece yabancı bankaların vermiş olduğu toplam kredi yaklaşık 185 milyon liraya ulaşır. Bu miktara % 70'i Ziraat ve İş Bankalarına ait olan Türk bankalarının verdiği kredileri ekledik. Bk. Bayar, *op. cit.*, s. 140.
- (79) 1930 İstatistik Yıllığı, s. 49.
- (80) Hines, cilt 3, s. 49.
- (81) 1930 Sanayi Kongresi, s. 164.
- (82) *Ibid.*, s. 288.
- (83) *Ibid.*, s. 69.
- (84) *Ibid.*, s. 71, 152.
- (85) *Ibid.*, s. 23.
- (86) *Ibid.*, s. 69.
- (87) Ziraat Bankası'nın kredi mekanizmalarına ilişkin bilgimiz Y. S. Atasagun, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888 - 1939*, İstanbul, (1939) ve Atasagun, *Türkiye'de Zirai Borçlanma ve Zirai Kredi Politikası*, İstanbul, (1943) dan kaynaklanıyor.
- (88) Bk. A.M.A., 867.50/120, s. 468.
- (89) Atasagun, (1943), s. 125.
- (90) Atasagun, (1939), s. 230.
- (91) *Ibid.*, s. 277.
- (92) *Ibid.*, s. 245, 349.
- (93) *Ibid.*, s. 235.

- (94) **Ibid.**, s. 240.
- (95) Atasagun, (1943), s. 125.
- (96) Atasagun, (1939), s. 349.
- (97) Atasagun, (1943), s. 130.
- (98) Atasagun, (1939), s. 251.
- (99) **Ibid.**, s. 256 - 257.
- (100) Atasagun, (1943), s. 130.
- (101) Atasagun, (1939), s. 126, ve Atasagun (1943), s. 368.
- (102) **Ibid.**, s. 369, 371.
- (103) **Ibid.**, s. 324.
- (104) Atasagun, (1939), s. 219.
- (105) Atasagun, (1943), s. 264.
- (106) Atasagun, (1939), s. 286.
- (107) **Ibid.**, s. 287.
- (108) Ökçün, (1975), s. 37.
- (109) Atasagun, (1943), s. 136 - 134.
- (110) A.M.A. 867.50/120, s. 480.
- (111) Hines ve diğerleri, op. cit., cilt 3, s. 53.
- (112) Bayar, s. 115; Hines, cilt 3, s. 59; A.M.A. 867. 50/120, s. 480.
- (113) 1930 İstatistik Yılığ, s. 271.
- (114) A.M.A., 867. 50/120, s. 424.
- (115) Woods, 1924 Raporu, s. 34.
- (116) A.M.A., 867. 50/120, s. 479.
- (117) Bayar, op. cit., s. 134.
- (118) **Ibid.**, s. 129 - 130.
- (119) Hines ve diğerleri, cilt 3, s. 55.
- (120) Bayar, s. 136 - 137.
- (121) 1930 İstatistik Yılığ, s. 262, 271.
- (122) Woods, 1924 Raporu, s. 34; A.M.A. 867. 50/120, s. 478.
- (123) F.D.İ.A., 342/195, Banque Nationale Francaise du Commerce Exterieur'-
ün 31 Ekim 1925 tarihli raporu.
- (124) Woods, 1928 Raporu, s. 16.

- (125) 1930 İstatistik Yıllığı, s. 248.
- (126) *The Economist*, 12 Mayıs 1928.
- (127) Y. Effimiadis, **Cihan İktisadi Buhranı Önünde Türkiye**, İstanbul, (1936), cilt 2, s. 176.
- (128) Woods, 1928 Raporu, s. 16.
- (129) *Ibid.*, s. 35 - 41.
- (130) *The Economist*, 14 Temmuz 1928.
- (131) F.D.İ.A. 342/214, Adana'daki Fransız konsolosunun 4 Kasım 1926 tarihli yazısı.
- (132) Ali İktisat Meclisi, **Hayat Pahalılığı**, Yayın A - 2, Ankara, (1928), s. 61.
- (133) F.D.İ.A., 343/158, Bursa'daki Fransız konsolosunun mahalli dokumacılarla ihracatçı bir tacir arasındaki bir alışverişi anlatan yazısı.
- (134) F.D.İ.A., 343/199, Trabzon'daki Fransız konsolosunun yazısı.
- (135) A.M.A., 867. 50/132, Ligget and Myers Inc.'in A.B.D. Dışişleri Bakanına 18 Haziran 1925 tarihli mektubu.
- (136) F.D.İ.A., 417/146, Adana'daki Fransız konsolosunun 1 Eylül 1926 tarihli yazısı.
- (137) *The Economist*, 8 Ağustos 1925.
- (138) F.D.İ.A., 424/203, Adana'daki Fransız konsolosunun 10 Aralık 1926 tarihli yazısı.
- (139) F.D.İ.A., 417/146.
- (140) *Ibid.*
- (141) *Ibid.*
- (142) A.M.A., 687. 50/120, s. 481.
- (143) Tefeciliği geçici bir biçim olarak nitelememizin nedeni, para sermayesinin prekapitalist bir formasyonla eklemlenmesini sağladığından ve prekapitalist sistemin çözülüşüne katkıda bulunmasından kaynaklanıyor.
- (144) 1931 Ziraat Kongresi, cilt 2, s. 2463, ve İ.H. Tökin, «Türkiye Köy İktisadiyatında Borçlanma Şekilleri», **Kadro**, (1932), no. 3, s. 31.
- (145) 1931, Ziraat Kongresi, cilt 2, s. 2540.
- (146) 1931 Tarım Kongresi, cilt 2, s. 2450.
- (147) F.D.İ.A., 342/185.
- (148) Ali İktisat Meclisi, **Hayat Pahalılığı**, s. 61.
- (149) 1931 Ziraat Kongresi, cilt 2, s. 2464.
- (150) *Ibid.*, s. 2452.

- (151) Ibid., s. 2453.
- (152) Ibid., s. 2464.
- (153) Tökin, op. cit., s. 32.
- (154) A.M.A., 867. 50/120, s. 238.
- (155) Ibid., ve 1931 Ziraat Kongresi, cilt 2, s. 2453.
- (156) Ibid.
- (157) Ibid.
- (158) F.D.İ.A., 343/199.
- (159) A. Bhaduri, «A Study in Agricultural Backwardness Under Semi-Feudalism», **The Economic Journal**, cilt LXXIII, no. 329.
- (160) M. Gutelman, **Structures et Reformes Agraires, Instruments pour l'Analyse**, Paris, (1974), s. 53 - 66, «Le mode de production parcellaire» başlıklı bölüm.
- (161) Bk. **The Economist**, 13 Mart 1926: «... biraz daha fazla sermayeyle birçok sanayiın ortaya çıkacağı kuşkusuz.» Ayrıca bkz. F.D.İ.A. 342/185 : «Sermaye ve kredi örgütlenmesi sorunları şu anda Türkiye'de üzerinde en çok durulan sorunlardır. Döner sermaye yetersizlikleri özellikle hissediliyor.» 24 Ekim 1925 tarihli Banque Nationale Francaise du Commerce Exterieur Raporundan.